October. 1907.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः

जागदीशी टीका ।

काव्यतीर्थ-न्यायोपाध्यायपदवीमता

सोमनाथोपाध्यायेन संशोधिता ।

THE JÂGADÎSÎ,

A COMMENTARY ON

ANUMÂNA-CHINTÂMANI-DÎDHITÎ

BY ŚIROMANI.

EDITED BY

SOMANÂTHOPÂDHYÂYA-NYÂYOPÂDHYÂYA AND KAVYATIRTHA

FASCICULUS VIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK DEPÔT

BENARES:

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed by H[illegible] D[illegible] [illegible], [illegible]prietor,

AT THE VI[illegible] PRESS

B[illegible]S.

Price [illegible]

Registered According [illegible]

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—११८

चिन्तामणेः परामर्शः ।

पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्म्मताज्ञानं तथा लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च एवञ्च

दीधित्याः परामर्शः ।

लक्षणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति पक्षेत्यादि । व्याप्तिस्मरणेति । स्मरणत्वमविवक्षितम्, अव्यापकत्वात् । लाघवात् प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् । कल्पनालाघवमाह परामर्शेति । परामर्शहेतुत्ववादिनाप्यनुमितेः पूर्वं तादृशज्ञानमवश्यं

जागदीश्याः परामर्शः ।

लक्षणेति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वगर्भस्यानुमितिलक्षणस्य तादृशनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वं विनाऽसम्भवादिति भावः । पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नहेतुत्वघटितलक्षणस्योपोद्घातस्तु न युक्तः, लिङ्गधर्मिकपरामर्शसम्पादकस्य अथयथातत्त्वेत्याद्यग्रिममूलस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । अविवक्षायां हेतुमाह अव्यापकत्वादिति । यत्र व्याप्त्यनुभवादेवानुमि-

धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमिति-
रस्तु । न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघ-

———

मन्तव्यं तथा चातिरिक्तधर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्ति-
त्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तिनोऽनन्यथा-
सिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसीति । ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरा-
लोकत्वेन च पक्षधर्म्मताया ग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह ए-
वमिति । यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेनैव रूपेण पक्षधर्म्मताज्ञानं
हेतुरिति नातिप्रसङ्गः । ज्ञानद्वयादिति द्वित्वमविवक्षितम् । लाघ-

———

मित्तत्रैव व्याप्तिस्मरणस्यासत्त्वादिति भावः । अवच्छेदकलाघव-
स्यासम्भवादाह प्रथमेति । यद्यपि प्रथमोत्पन्नस्यापि व्याप्तिज्ञानद्व-
यस्य क चिच्चरममुपस्थितिश्चरमोत्पन्नस्यापि विशिष्टज्ञानस्य क
चित्प्रथममुपस्थितिस्तु सम्भवतीत्यकिञ्चित्करमेव कारणतायां का-
चित्कं प्रथमोपस्थितत्वम् । तथाप्येतदस्वरसेनैव मूलोक्तकल्पनाला-
घवं वाच्यमित्याशयः । ननु ज्ञानद्वयं न परामर्शहेतुः पक्षधर्मताज्ञान-
स्य सर्वत्राऽनथात्वात् तथा च परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिमूलासङ्गतिरतो
भावार्थमाह परामर्शहेतुत्वेत्यादि । तादृशज्ञानं व्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारेण व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च ज्ञानम् । कल्पनालाघवं व्याकरोति
तथा चेति । अतिरिक्तस्य विशिष्टज्ञानरूपस्य धर्मिण इति । कल्पना-
मपेक्ष्येति योजना । आलोकत्वेनेति । पक्षधर्मताग्रहस्य व्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकत्वसम्पत्तये द्रव्यत्वादेः परित्यागः । यद्धर्मावच्छेदे-
नेति । न च येन रूपेण व्याप्तिज्ञानमित्येव सम्यक् कृतमवच्छेदक-
त्वप्रवेशेनेति वाच्यम् । यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारस्य
व्याप्तेश्च ग्रहोत्तरं धूमत्वेन पक्षधर्मताधीस्तत्राप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।
अवच्छेदकत्वप्रवेशे तु धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारग्रहे त-

वात् उपजीव्यत्वाच्चेति वाच्यम्। तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धौ

वात अवच्छेदकलाघवात्। आवश्यकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात्। क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः। उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्यासम्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्म्मताविषयत्वमवच्छेदकं कल्पयते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः। सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्म्मताविषयत्वमित्याशयेनाह तस्येति। यद्वा व्याप्यत्वज्ञानमिति व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानमित्यर्थः। ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या

दवच्छेदेन व्याप्तिग्रहानुत्पत्त्यैवाऽनुमित्यसम्भवादिति भावः। तेनैव रूपेणेति। धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयदशायां नीलधूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्मताग्रहादनुमितेरुत्पादात्तदवच्छेदेनेत्यस्य परित्यागः। वन्हिव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्वत इत्येकज्ञानादप्यनुमितेः परैरङ्गीकारादाह द्वित्वमिति। कल्पनालाघवस्यासम्भवादाह अवच्छेदकेति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वमपेक्ष्य व्याप्तिज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य शरीरलाघवादित्यर्थः। असम्भवादिति। तथा च स्वनियतताहशज्ञानसत्ताकत्वमेव व्याप्तिज्ञानस्य ताहशज्ञानोपजीव्यत्वमिति भावः। नन्वेतावता व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वप्राप्तावपि परामर्शस्य किमायातमत आह एवञ्चेति। अतिप्रसङ्गभङ्गायेति। व्याप्तिज्ञानमात्रादनुमित्युत्पत्तिवारणायेत्यर्थः। कारणान्तरमिति। गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपं कारणमित्यर्थः। अनुमितेः पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य सर्वजनसिद्धत्वात्तस्येत्यादिमूलाम्सङ्गतेराह सिद्धस्येति।

युगपदुपस्थित्यभावात् । अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वासाधारणधर्मदर्शनाद्व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् साम-

---

ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादित्यत आह उपजीव्यत्वादिति। विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसम्बेदनसिद्धमेव ज्ञानद्वयम्, आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धमित्याशयेनाह तस्येति । असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्क-

---

अनुमितेः पूर्वमुभयवादिसिद्धस्येत्यर्थः । विनैव भावार्थं संमुखत एव परामर्शस्य हेतुनाभिप्रायेण व्याचष्टे यद्वेति । व्याप्यत्वप्रकारकेति । मूले व्याप्यत्वज्ञानमित्यत्र व्याप्ये व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकपरत्वादिति भावः । नन्विति । यद्यपि पक्षधर्मताग्रहो न विशिष्टपरामर्शमात्रे हेतुः व्यभिचारादतस्तदन्यथानुपपत्त्या न ज्ञानद्वयमावश्यकम्, तथापि धूमवान् पर्वत इत्याकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यापि क्वचिद्विशेषणज्ञानविधया परामर्शहेतुत्वात्तदभिप्रायेणेदम् । तस्यैव ज्ञानद्वयस्यैव । उक्तं नन्वित्यादिमूलग्रन्थे । विशिष्टज्ञानेति । तथा च विशिष्टज्ञाने ज्ञानद्वयस्य कल्पकत्वमेवोपजीव्यत्वमिति भावः । ननु परैर्यदि विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्यैव ज्ञानद्वयं स्वीकृतं तदा तस्येत्यादिदोषासङ्गतिः अनुमितेः पूर्वं तैरपि विशिष्टज्ञानस्याभ्युपेयत्वादाह स्वसंवेदनेति । स्वात्मकं यत्संवेदनं तत्सिद्धं तेन प्रमितम् । तथा च स्वप्रकाशरूपं ज्ञानद्वयमेव तत्र प्रमाणं न तु विशिष्टज्ञानानुपपत्त्या तदभ्युपेयमिति भावः । नन्वेवं परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादित्यादि-

ग्रया वृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेत् । न। प्रत्य-
क्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्रया बलवत्त्वात् अनुमितिरेवो-
त्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्ययः । अन्यथा तत्रापि प-
रार्शानन्तरं परामर्शान्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्न-

ते अथेति । अयं पक्षवृत्तिः । हेतुरिति । लाघवादि-
ति शेषः । अनुमितिसामग्रया इति । स्मृतिहेतुतावादिनां नव्या-
नां नये दूषणमिदम्। न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति ।

ना प्रागुक्तमावश्यकत्वं विरुद्ध्येनेत्यत आह आवश्यकत्वं चेति ।
तथा च न्यायमतानुसारेणैव परामर्शहेतुत्वेनेत्युक्तमिति भावः । अ-
सिद्धिमिति । अनुमितेः पूर्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमित्यर्थः । मूले
धूमत्वासाधारणधर्मदर्शनं धूमत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकधर्मदर्शनम् ।
तच्च व्याप्तिसंशयनिरासद्वारोपयुक्तम् । अभेदप्रत्यय इति । वस्तुग-
त्या यो व्याप्यस्याभेदो व्याप्यत्वं तत्प्रत्यय इत्यर्थः । पक्षधर्मांशे
व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव परामर्शत्वाद्व्याप्याभेदप्रकारकस्याभेदस-
म्बन्धेन व्याप्यप्रकारकस्य वा ज्ञानस्याऽनथात्वेन यथाश्रुतार्थासङ्गते-
रिति ध्येयम् । व्याप्योयमिति ज्ञानस्य पक्षधर्मत्वाविषयकत्वे पराम-
र्शत्वानिर्वाहात् स एवेत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरसिद्धितादवस्थ्यं चा-
तो व्याचष्टे पक्षवृत्तिरिति । पक्षीयो धूम इत्यर्थः । संसर्गमर्यादया
पक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति ध्येयम् । न्यूनतां
परिहरति लाघवादिति । अवच्छेदकलाघवादिति तदर्थः । ननु यत्र धू-
मः पर्वतवृत्तिरितिज्ञानसहकारेण वन्हिव्याप्तिगोचरोद्बुद्धसं-
स्कारप्रत्यासत्त्या पर्वतवृत्तिधूमो वन्हिव्याप्य इत्याकारकं प्रत्य-
क्षं तत्रैव पूर्वं व्याप्तिज्ञानाभावेनानुमितिसामग्र्यसम्भवात्परा-
मर्शो न दुर्घट इत्यत आह स्मृतिहेतुतावादिनामिति । संस्कारो

त्वनुमितिः। अथ धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरतः पर्वती-
यधूमेन्द्रियसन्निकर्षे प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं

———

अथेत्यादि। अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवै-
शिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्टधीस्तत्रेत्यपि द्रष्ट-
व्यम्। प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्वमनुमितिसामग्रीविरहप्रद-
र्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्ववर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तस्यैव तत्त्वेन हे-

———

न प्रत्यासत्तिः तथासति विशेषणगोचरानुद्बुद्धसंस्कारादपि
तद्विशिष्टप्रत्यक्षापत्तेः, किं तु ज्ञानमेव तथेति नव्यानां मते धूमः
पर्वतवृत्तिरितिज्ञानसहकृताद्वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणादेव यदा
परामर्शः सम्भावनीयः तदैवानुमितेः सामग्रीसम्भवादनुमितिरेव
जायते न पुनः परामर्श इति भावः। मूले पर्वतीयधूम इत्यस्य प-
र्वतवृत्तितया गृहीतधूम इत्यर्थः। तेन प्रथमं व्याप्तिधूमत्वयोर्द्वयोर्वै-
शिष्ट्यभानेऽपि पक्षधर्मत्वाभानान्न विशिष्टपरामर्शलाभः। व्याप्ति-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानस्यै-
वानुमितिहेतुत्वमिति मते मूलोक्तस्थलासंकीर्णं यत्तदप्युपदर्शयति
यत्र प्रथममिति। पक्षाग्रह इति। पूर्वं तद्ग्रहे तु यदैव धूमे व्याप्ति-
वैशिष्ट्यधीस्तदैव पक्षवृत्तित्वस्यापि ग्रहसम्भवान्न मूलोक्तस्थलासं-
करः स्यादिति भावः। गृहीते पक्ष इति। पक्षविशेष्यकोऽपि प्रत्यक्षात्मकपरा-
मर्शे पक्षज्ञानं हेतुः संयोगाद्यात्मकस्य पक्षवृत्तित्वस्य प्रत्यक्षे यावदा-
श्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादित्यभिप्रेत्य गृहीत इत्युक्तम्। ननूत्तरकाले धू-
मत्वादिवैशिष्ट्यभानव्यवच्छेदस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वात्प्रथमत एव इत्यु-
क्तिर्निष्फलेत्यत आह प्रथमत इतीति। ननूक्तरीत्याऽनुमितेः पूर्वं प-
रामर्शासम्भवेऽप्यनुमितौ न तत्त्वेन हेतुत्वं किं तु ज्ञानद्वयस्यैव तथात्वं
प्रागुक्तकल्पनालाघवादत आह एवं चेति। तत्त्वेन व्याप्तिविशिष्टप-
क्षधर्मताज्ञानत्वेन। गुर्विति कल्पनाक्रियान्वयि। तथा च गुरुतरं धर्मद्व-

यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र चासत्वाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेत् । न । इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च

तुल्यं गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनान्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन नियमानन्यथासिद्धिकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । गृह्यमाणव्याप्यत्वच्छेदकताकधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानत्वेन वैकरूपेण कारणत्वे

यावच्छेदेन यदन्यथासिद्धत्वकल्पनं तदपेक्ष्येत्यर्थः।तेन धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानत्वं धूमत्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वं च यदवच्छेदकधर्मद्वयं तस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वेपि नासङ्गतिः।कल्पनायाश्च गुरुत्व कारणताद्वयोपपादकतया बोध्यम् । एवमुत्तरत्र लाघवमप्येककारणतासम्पादकत्वेनैव द्रष्टव्यम् । यत्तु परैरपि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यमतस्तत्रावच्छेदकत्वप्रवेशेन विशिष्टज्ञानत्वापेक्षया गौरवमिति ।तत्तुच्छम्।तावतापि धर्मद्वये गुरुत्वोपदर्शनासङ्गतेः। धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुतावादिनां मतेपि धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुतया विशिष्टज्ञानत्वापेक्षया गुरुधर्मघटितं यद्धर्मद्वयं तदवच्छेदेनेत्यर्थकरणान्नायमपि दोष इत्याहुः। ननु धर्मद्वयावच्छेदेन हेतुत्वकल्पने यदि गौरवं तदैकरूपेणैव ज्ञानद्वयस्य हेतुत्वमस्तु अतस्तदपि दूषयति गृह्यमाणेति । न च व्याप्तिग्रहप्रकारीभूतधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनेत्येव सम्यक् अवच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तेर्व्यभिचारस्य च ग्रहोत्तरं धूमत्वेन पक्षधर्मताग्रहस्तत्रानुमितेर्वार-

लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्तेन विनानुमित्य-नुत्पादापत्तेः । अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि सत्त्वात् ।

चातिगौरवात् विनिगमनाविरहाच्च । तत्रापि च नियतपूर्ववर्त्तित्वं कल्पयमित्याह यत्र चेति। तेन विनेति।तथा च व्यभिचारात्कारण-त्वं बाधितमिति भावः । स्वतो व्यभिचारं निरस्यति अस्मदुक्तेति। अनवस्थानादिति।न च धूमान्तरसन्निकर्षे तद्व्यक्तिवृत्तिधूमत्वं वन्हि-

---

णाय तन्निवेशात् । एवमुत्तरत्रापीति भावः । अतिगौरवादिति । गृ-ह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकत्वादिप्रवेशेन विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयोक्तधर्मस्य गुरुत्वादिति भावः । ननु विशिष्टज्ञानस्य व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्याव-गाहिनिश्चयत्वेनेव विनिगमनाविरहात्पक्षव्याप्योभयवैशिष्ट्यावगाहि-निश्चयत्वेनापि हेतुत्वं वाच्यं तथा च कारणताद्वयापत्तिरतो गुरुत-रयोरपि गृह्यमाणत्वाद्युक्तधर्मद्वययोरेकेनैव हेतुता लघीयसीत्यत आह विनिगमनेति । गृह्यमाणेत्यादिनोक्तधर्मद्वययोरपि प्रत्येकरूपेण हेतुत्वे विनिगमनाभावाच्चेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकभेदेन कारण-ताद्वयं तवाप्यावश्यकमतो लघुरूपाभ्यामेव तथात्वं युक्तमिति भा-वः । तव मीमांसकस्य । कल्प्यमिति । तथा चानन्यथासिद्धत्ववत् पूर्ववर्तित्वस्याप्युभयमत एव कल्प्यत्वेन लघुधर्मावच्छेदेनैव क-ल्पनौचित्यादिति भावः । व्यभिचारादिति । न च न्यायमतेपि धू-मलिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति धूमलिङ्गकपरामर्शत्वेन हेतुताया वाच्यत्वादसन्निकृष्टधूमस्थलीयानुमितेरतादृशत्वेन कथं व्यभिचार इति वाच्यम् । आलोकाद्यन्यलिङ्गकानुमितिसामान्यं प्र-त्येव न्यायमते धूमलिङ्गकपरामर्शत्वेन हेतुत्वमित्याशयेन तत्र व्यभि-चारस्योपन्यासात् । वस्तुतस्त्वव्यवहितोत्तरत्वस्य स्वत्वादिगर्भ-त्वेनानुगतस्य दुर्वचनत्वात्तदन्तर्भावेन धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितिसा-मान्यं प्रत्यनुगतरूपेण न परामर्शस्य हेतुत्वं किं तु यस्य पुंसो धूमेनैव

न चानुमानात् तत्र परामर्शः, अनवस्थानात् । अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणू रूपाधिकरणं न वेति संशयो बहिरस्वतन्त्रेणापि मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते यथा वा निद्रासहकारेण बाह्यस्वप्नानुभवः तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेत् । न । व्याप्तिस्मरणादेः प्रमा-

---

व्याप्तिव्याप्यमिति लिङ्गविशेष्यकपरामर्शाद्व्याप्त्यनुमितिसम्भवः धूममात्रासन्निकर्षेऽपि तत्र वन्ह्यनुमानात् तद्व्यक्तिवृत्तित्वधूमत्ववै-

---

हेतुना वन्ह्यनुमितिस्तदीयवन्ह्यनुमितिसामान्यं प्रत्येव तत्पुरुषीयधूमलिङ्गकपरामर्शत्वेनानुगतरूपेण हेतुत्वं नैयायिकैर्वाच्यमित्याशयेन तादृशपुरुषस्यासन्निकृष्टधूमलिङ्गकानुमितौ धूमलिङ्गकपरामर्शस्य व्यभिचारो दर्शितः । विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वमिति नियमस्य चाऽव्यभिचारे तात्पर्यमिति युक्तमुत्पश्यामः । स्वतः स्वमते । निरस्यति, मीमांसकः । यत्र धूमे वन्हिव्याप्यत्वं पर्वते च धूमवत्तामात्रं प्रामनुभूतं न तु वन्हिव्याप्यधूमवत्त्वं तत्र न पर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवानित्येवं स्मृतिः कारणस्य विशिष्टानुभवस्य बाधात् किं तु धूमो वन्हिव्याप्यो धूमवांश्च पर्वत इत्येवं स्मरणमिति तत्रानुमितौ ज्ञानद्वयस्य सत्त्वान्न व्यभिचारः । धूमान्तरेति । इदं च विशेष्यीभूतस्य धूमत्वस्य सन्निकर्षसम्पत्तये । तद्व्यक्तिवृत्तीति । असन्निकृष्टे यः पर्वतादिः तदीयधूमवृत्तीत्यर्थः । व्याप्त्यनुमितीति । तत्पर्वतवृत्तिधूमो वन्हिव्याप्य इत्यनुमितिसम्भव इत्यर्थः । तथा चो-

णान्तरतापत्तेः । तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं स-

शिष्टग्राहकविरहाच्च, असाधारणमिति शरीरादिंव्युदासः, आलो-
कादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम् । तदपि प्रमाणा-

कानुमित्यात्मकात् धूमविशेष्यकपरामर्शादेवासन्निकृष्टधूमस्थले प-
र्वतो वन्हिमानित्यनुमितिर्भविष्यतीति भावः । धूममात्रेति । तथा च
विशेष्ये सन्निकर्षाभावाद्धूमत्वधर्मिकस्य वन्हिव्याप्तिव्याप्यत्वानु-
भवस्यासम्भवाद्धूमविशेष्यकोनुमित्यात्मकः परामर्शोप्यसान्निकृ-
ष्टधूमस्थले दुर्घट इति भावः । सत्यपि धूमान्तरस्य सन्निकर्षे तत्पर्व-
तीयधूमवृत्तिधूमत्वं वन्हिव्याप्तिव्याप्यमिति प्रत्यक्षस्यासम्भवः ।
तत्पर्वतीयधूमस्यासन्निकृष्टतया तत्पर्वतीयधूमवृत्तित्वस्याऽयोग्यत-
या प्रत्यक्षविषयत्वायोगादित्याह तद्व्यक्तिवृत्तित्वेति । शरीरा-
दीत्यादिपदादात्मादीनां संग्रहः । व्युदास इति । अन्यथा मानसान्य-
प्रमाफलोपहितकारणत्वपर्यवसितस्य प्रमाणान्तरत्वरूपापाद्यस्य श-
रीरादावसत्त्वेनोक्ततर्कस्य मूलशैथिल्यापत्तेरिति भावः । असाधार-
णत्वं चात्राऽनुभवत्वाव्यापकज्ञानवृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपित-
कारणताश्रयत्वम् । कारणता चात्र विषयत्वाद्यनवच्छिन्ना ग्राह्या ।
तेन साक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति विषयविधया शरीरादेर्हेतुत्वेपि नो-
क्तदोषः । चक्षुरादेस्तु चाक्षुषत्वादिरूपताद्दशजात्यवच्छिन्नं प्रत्येव
चक्षुरादिना जनकतया न तत्र दृष्टान्तासिद्धिः । ज्ञानवृत्तीत्युपादाना-
त्संयोगत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना हेतुत्वेपि शरीरादेर्व्युदा-
सः । न चानुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यत्वं प्रवेश्यैव तद्वारण-
सम्भवः । संस्कारवारकस्य प्रमां जनयतीतिमूलस्थप्रमापदस्य वैय-
र्थ्यापत्त्या तदप्रवेशादिति भावः । चैत्रादिशरीरजन्यतावच्छेदकजातेः
प्रामाणिकत्वे पुनरेकदोत्पन्ननानाज्ञानवृत्तित्वेन जातिर्विशेषणीया ।
आलोकादीति । चाक्षुषादौ व्यापारद्वारा कारणत्वेप्यालोकादेर्न तत्र
कारणत्वमात्मवदतस्तत्र व्यभिचारवारणायेत्यर्थः । प्रमाणान्तरेति ।

हकारि समासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति यथे-

न चैवं शरीरस्यापि स्वेतरप्रमाणसहकारितयोक्तविशेषणादेव व्युदाससम्भवात् असाधारणपदस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। स्वावृत्तिधर्मावच्छिन्नया प्रमाकरणतया निरूपितं यत्कार्यत्वं तदवच्छेदकीभूतमानसावृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशून्यत्वस्यैव प्रमाणान्तरासहकारीत्यनेन विवक्षितत्वात्। तस्य च शरीरादावप्यनपायात्। अत्र च चक्षुरादेरपि जन्यतावच्छेदकीभूतचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया दृष्टान्तासिद्धिरतो भूतान्तं जातिविशेषणम्। न चोक्तासिद्धिवारणाय स्वेतरप्रमाणजन्यतावच्छेदकत्वेनैव जातिर्विशेष्यतामिति वाच्यम्। सर्वेषामेव चक्षुषां स्वेतरचक्षुरन्तरजन्यतावच्छेदकीभूतं यच्चाक्षुषत्वं तदवच्छिन्नं प्रति जनकतया दृष्टान्तासिद्धितादवस्थ्यापत्तेः। मानसावृत्तिपदं स्वापादकस्य पराभ्युपगतत्वसम्पत्त्यर्थम्। अन्यथा व्याप्त्यलौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव व्याप्तिस्मरणादेर्हेतुताया नैयायिकैरभ्युपगमेन निरुक्तकारणताशून्यत्वस्य तत्रासम्भवादिति ध्येयम्। स्मृत्युपधायकसंस्कारस्यापि निरुक्तासाधारणतया प्रमाणान्तरासहकारितया च तत्र व्यभिचारवारणाय मूले प्रमामिति। आत्मसुखादिसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय बहिर्गोचरेति। इत्थं चेदं व्याप्तिस्मरणं यद्यनुभवत्वाव्यापकज्ञानवृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितविषयत्वावच्छिन्नकारणताश्रयत्वे सति स्वावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रमाकरणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकीभूतमानसज्ञानावृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताशून्यत्वे च सति बहिर्गोचरप्रमोत्पादकं स्यात्तदावश्यं मानसान्यप्रमायाः फलोपहितकारणं स्यात् चक्षुरादिवदिति समुदितार्थः। न चानुमित्यादिकरणतामादायेष्टापत्तिरिति वाच्यम्। यन्निरुक्तकारणताशून्यत्वे सति बहिर्गोचरयादृशयादृशप्रमोत्पादकं तदवश्यं मानसान्यतादृशतादृशप्रमायाः फलोपहितकरणमिति व्याप्त्या मानसान्यपरामर्शकारणत्वस्यापत्ताविष्टापत्त्यसम्भवादिति ध्येयम्। आलोकादेरपि चाक्षुषादिकरणत्वमतस्तत्रापाद्यसत्त्वादापाद-

न्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन च विभागान्न तद्व्याघात इत्यपि कश्चित् । यद्वा असाधारणमसमवहितं तथा च यज्जातीय-प्रमायां मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्बहिर्विषयकप्रमोत्पादकं यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं तत्तद्विजातीयप्रमाहे-

———

कक्षोटौ तद्द्वारकप्रमाणान्तरासहकारीतिविशेषणं न देयमिति मतं द-र्शयति तदपीति । आलोकादिकमपीत्यर्थः । नन्वेवं प्रमाणस्य चतु-र्धा विभागोऽनुपपन्न इत्यत आह प्रत्यक्षेति । तद्व्याघातः विभाग-व्याघातः । प्रमावैजात्यस्यैव प्रमाणान्तरत्वनियामकत्वमनुसृत्य प्रका-रान्तरेण व्याचष्टे यद्वेति । व्याप्तिस्मरणस्यापि मनःप्रभृतिसमवहि-तत्वादाह तथा चेति । यत्प्रमाया इत्युक्तावेकचाक्षुषादिव्यक्तिकर-णासमवहिते चाक्षुषान्तरजनके चक्षुरादौ व्यभिचारः स्यादतो य-ज्जातीयेति । यज्जातीयस्य मनोन्यकरणेनासमवहितमित्युक्तौ स्मृति-जातीयस्य मनोन्यकरणेनासमवहिते चक्षुरादौ प्रमोत्पादके व्यभि-चारः तद्विजातीयप्रमाहेतुरित्यस्य तत्प्रमाविजातीयप्रमाहेतुरित्य-र्थकत्वादतः प्रमाया इति । अनुमितिजातीयप्रमायाः करणेन मनसैव समवहितत्वाच्चक्षुरादौ दृष्टान्तासिद्धिः पक्षीभूते व्याप्तिस्मरणे च्या-पादकवत्तायाः पराभ्युपगमासिद्धिश्च स्यादत उक्तं मनोन्येति । म-नोन्यकारणेत्युक्तावपि तथैव दोषात्करणपर्यन्तानुसरणम् । प्रत्यक्ष-जातीयप्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहिते सुखादिसन्निकर्षे प्रत्यक्षान्नि-जातीयप्रमाया अजनकत्वात्तत्र व्यभिचारः स्यादतो बहिर्विषयके-ति । अनुमित्यादिजातीयप्रमायाः मनोन्यकरणेनासमवहितस्मृत्युप-धायकसंस्कारेऽनुमित्यादिविजातीयप्रमित्यजनके व्यभिचारवारणाय प्रमोत्पादकमिति । अत्र च यो यज्जातीयप्रमायाः मनोन्यकरणेनासम-वहितः सन् बहिर्विषयकयादृशप्रमित्युत्पादकः स तद्विजातीयतादृशं-प्रमाहेतुरित्येवव्याप्त्यर्थो बोध्यः । तेन प्रत्यक्षजातीयप्रमाया मनोन्यक-रणेनासमवहितस्य परामर्शात्मकप्रमोत्पादकस्य च पक्षीभूतव्याप्ति-स्मरणस्य प्रत्यक्षविजातीयानुमितिप्रमाहेतुत्वमादाय नेष्टापत्तिरिति ध्येयम् । ननु सुषुप्त्यनुरोधेन ज्ञानसामान्यं प्रत्येव त्वचो हेतुत्वात्प्रत्य-

तुरिसैव व्याप्तिः।ततः सिद्धायां विलक्षणप्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वादबाधकाभावाच्च तस्यैव तथात्वं पर्यवस्यतीति। संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ, येनोपनयादिवशाद्बहिर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशाद्भ्रममेव तदभावादिवशात् प्रमापि जनयितव्येत्याशङ्क्येत, किन्तु

क्षजातीयप्रमाया मनोन्यकरणेन त्वचा समवहितत्वात्पक्षीभूतव्याप्तिस्मृतावापादकासिद्धिरतः कल्पान्तरमाह यज्जातीयेति। अत्रापि पूर्ववन्निष्कर्षो बोध्यः। ननूक्तव्याप्तिबलाद्व्याप्तिस्मरणस्य विजातीयप्रमाहेतुत्वमिष्यत एव। न च तावतैव प्रमाणान्तरत्वप्रसंगः, तस्य प्रमाकरणत्वगर्भत्वादत आह तत इति।ततो व्याप्तिस्मरणात्। सिद्धायाम् अभ्युपेतायां विजातीयप्रमायामित्यर्थः। आवश्यकत्वात् करणान्तरकल्पने उपनयहेतुत्वस्यावश्यकत्वात्। बाधकाभावात् व्यापाराभावरूपं यद्बाधकमापाद्यकोटौ फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपकरणत्वस्य प्रविष्टत्वेन तदभावादित्यर्थः। तस्यैव व्याप्तिस्मरणस्यैव। तथात्वं करणत्वम्। पर्यवस्यतीति। तथा च प्रत्यक्षादिविजातीयप्रमाहेतुत्वोपगमेनैव विजातीयप्रमायाः फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वलक्षणकरणत्वमापादनीयमतो न त्वचा व्याप्तिस्मरणस्य प्रत्यक्षविजातीयप्रमाहेतुत्वमभ्युपेतव्यमिति भावः। ननु संशयस्वप्नयोर्विशिष्टसाक्षात्कारत्वानुरोधादुपनयस्य प्रत्यासत्तित्वध्रौव्ये दोषाद्यभावदशोत्पन्नयोः संशयस्वप्नयोः प्रमात्वं न दुर्घटमतो मूलस्याशयमुपवर्णयति संशयेत्यादिना। न विशिष्टेति। न च घटधर्मिकस्यायं घटो न वेतिसंशयस्य घटत्वांशे विद्यमानदुःखावगाहिनश्चाहं दुःखीत्यादिस्वप्नस्य दुःखाद्यंशे विशिष्टानुभवत्वसम्भवादिदमसङ्गतमिति वाच्यम्। तावतापि संशयस्वप्नसामान्ययोर्विशिष्टानुभवत्वासम्भवादुक्तसंशयस्वप्नयोर्लौकिकसन्निकर्षादेवोत्पत्त्या क्वचिदप्युपनयस्य प्रत्यासत्तित्वाकल्पनात्। यत्तु यानोहं दुःखीत्यादिस्वप्नस्य विशिष्टानुभवत्वेपि न प्रमात्वं स्वप्नवहननाडीमनःसंयोगस्यैव दोषतया सर्वत्र भ्रमसामग्रीसम्भवा-

न्द्रियादि । संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् । न च तत्रापि कथं स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारः तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यम् । तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात् । न च तन्मते धूमत्वेन व्याप्त्यनुभवः सम्भवति ।

———

धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपः, धर्म्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्षादेः स्मरणञ्च संस्कारादिसाशयेनाह संशयेति । व्याप्यत्वानुमानादिति । धूमत्वादौ वन्ह्यादिव्याप्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वत्त्वनिश्चयदशायामन्यथा त्वसंसर्गाग्रहादेवेति । अ-

———

दिति मतम् । तच्चिन्त्यम् । तदभावादिवशादिति । दोषाभावादित्यर्थः । प्रमापीत्यस्य संशयस्वप्नात्मकेत्यादिः । कोटिस्मरणादीत्यादिना भेदाग्रहादेः परिग्रहः । धर्मिज्ञानमिति । साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्या कोटिस्मृतिरेव संशयहेतुरिति प्राचां मते कोट्यनुभवस्य संशयानिर्वाहकत्वात्कोटिस्मरणपर्यन्तमनुसृतम् । अक्षादेरिति पञ्चमी । क चिदक्षादिन्द्रियात् प्रत्यक्षात्मकं क चिच्च व्याप्तिज्ञानादितोनुमित्यात्मकं धर्मिज्ञानमित्यर्थः । स्मरणं चेति । धर्मिज्ञानमित्यन्वितम् । तद्वत्त्वेति । धूमत्ववत्त्वेत्यर्थः । अन्यथा धूमत्वादौ वन्ह्यादिव्याप्तिव्याप्यत्वाद्यग्रहदशायाम् । असंसर्गाग्रहादेवेति । स धूमो वन्हिव्याप्य इति व्यवहार इति मूलस्थेनाऽन्वयः । न चैवं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेणैव व्याप्तिग्रहस्य बाधात्तत्र पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिर्न स्यात्, इष्टत्वात् । व्याप्यत्वासंसर्गाग्रहस्थले लैङ्गिकासंसर्गाग्रहस्यैव परैः स्वीकारादिति भावः । अथातीन्द्रियस्थले विशिष्टज्ञा-

अत एव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमान् इति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा । अथ पर्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं न वेति संशयेऽप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न । धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने

———

तीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यासम्भवेप्यनुमितेः सर्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे बाधिते परिशेषाद्गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेऽपि तत्कल्पयते कारणं विना कार्य्योत्पत्तेरसम्भवात् तेन च विना तत्रानुमितेरसिद्धत्वान्न तस्यापि हेतुताबाधः तवातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्वानुभवसिद्धाया अप्यनुमितेः सर्वथैवापलापः मम तु क्वचित्कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयवानाह अत ए-

———

नत्येव व्याप्यवानिति शाब्दस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि व्यभिचारसाम्येन लघुतरं विशिष्टज्ञानमपेक्ष्य गुरोर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवातएवेत्यादिना हेतुत्वव्यवस्थापनं न युक्तमतो मूलकारस्याशयमुपवर्णयति अतीन्द्रियादाविति ।तत् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानम् । ननु यत्र विनैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं व्याप्यवानित्येव परामर्शादनुमितिस्तत्र ज्ञानद्वयस्यापि व्यभिचारेण कारणत्वं बाधितमत आह न चेति । तेन व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेन । तत्र व्याप्यवानितिशाब्दस्थले । ननु यत्र केवलं वन्हिव्याप्यवानित्येव शाब्दधीर्न तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारिका तत्र त्वयेव मयाप्यसन्निकृष्टधूमस्थलेनुमितिरपलपनीयैवेति कुतो विशिष्टज्ञानस्य करणत्वबाध इत्यत आह तवेति।सर्वथैवेति।उपनयस्य प्रत्यासत्तित्वविरहात्कालादिविलम्बेनापि विशिष्टज्ञानासम्भवादिति

धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन संशयाभावात् । अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत्तुल्यम् । न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्तकत्वाद्धूमसामान्ये एव संशयो माभूत् विशेषसंशयश्च विशेषनिश्चयनिवर्तनीय इति धूमविशेषसंशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यम् । यत्र हि

वेति । तुल्यमित्यभ्युपगमवादः।यत्र यदवच्छिन्नोयथा हि तदभावेन

भावः । क्व चित् व्याप्यवानितिशाब्दस्थले । कालविलम्बेति । तत्रैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारज्ञानस्य सम्पत्तेरिति भावः । मात्रेति । न त्वनुमितेरपलाप इत्यर्थः। मूले नान्यथेति। न केवलं वन्हिव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमितिरित्यर्थः। वन्हिव्याप्योयं न वेतिसंशये पर्वतीयधूमो वन्हिव्याप्यो न वेति संशये सतीत्यर्थः । धूमत्वज्ञानस्येति । धूमो वन्हिव्याप्य इति स्मरणस्यैव विशेषदर्शनत्वेन विरोधिसामग्रीसत्वेन संशयविरोधितया संशयानुत्पत्तेरित्यर्थः । अन्यथा विरोध्यनुमितिसामग्रीसत्त्वेपि संशयोत्पादे । परामर्शोपीति । संशयस्येव तस्यापि सामग्रीसम्भवादिति भावः । शङ्कते संशयेन प्रतिबन्धादिति । परामर्शो न स्यादित्यनुषज्यते । ननु परमतेनुमितिसामग्र्याः सत्त्वादेव तथा विशेषदर्शनेन च प्रतिबन्धात्संशय एव नोत्पद्यते कुतस्तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुक्तमत आह दीधितौ अभ्युपगमेति । अत एवाग्रे वस्तुतस्त्वित्यादिना मूलेनोक्तस्थलेनुमितिरेव भवति न तु संशय इत्यपि वक्ष्यत इति भावः । मूले धूमविशेषसंशयेति । पर्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिसंशयस्य निरासार्थं पर्वतीयधूमो वन्हिव्याप्य इत्यपि निश्चयो वाच्य इत्यर्थः । धूमत्वादिरूपेण धूमे व्याप्तिनिश्चयेपि द्रव्यत्वादिप्रकारेण तत्रैव व्याप्तिसंश-

तद्भावव्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टेन तत्संशयः तथा यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलाद्व्यावर्त्तकश्च तदभावो यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतो यो वा तदभावव्याप्यत्वेन गृहीतः। यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे

यस्योत्पादाद्व्याचष्टे यदवच्छिन्न इति। व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविरोधित्वं दृष्टान्तेन द्रढयति यथा हीति। तदभावेन तदीयतया गृहीताभावेन। विशिष्ट इत्यग्रेऽन्वयः। तथा च निर्वह्निर्वह्निमान्न वा निर्वह्नित्वव्याप्यवान् वह्निमान्न वेति वा यथा न संशय इत्यर्थः। तथा च तदभावादिविशिष्टधर्मिकतद्वत्ताबुद्धिं प्रति सामान्यतस्तद्बुभुत्साविरहविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य तादृशतद्वत्तानिश्चयव्यक्तिं प्रति तत्तद्बुभुत्साव्यक्तित्वेन विशेषतः करणत्वस्य वा कल्पनात्। अत एव सत्यामपि बुभुत्सायां निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निमत्त्वनिश्चयवन्न तत्संशयोत्पाद इति ध्येयम्। तद्विशिष्टेपीति। न तत्संशय इत्यन्वयः। अत्र हेतुमाह अनुभवबलादिति। ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्य व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया व्याप्तिसंशयविरोधित्वं मूलोक्तमसङ्गतं तदभावावच्छेदकधर्मस्यैव व्यावर्त्तकधर्मत्वादत आह व्यावर्त्तकश्चेति। प्रकारविधया विशिष्टधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्यैव व्यावर्त्तकपदार्थत्वादिति भावः। क्रमेणोदाहरति यथेति। प्रथमे स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषः स्थाणुर्न वेति न संशय इति योजना। द्वितीये स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्य चेदन्त्वावच्छेदेन ग्रहेऽयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्यन्वयः। अत्र च इदन्त्वावच्छिन्नधर्मिकस्थाणुत्वसंशयं प्रति पुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वाभावनिश्चयविशिष्टेदन्त्वावच्छिन्नधर्मिकपुरुषत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम्। वैशिष्ट्यं च तत्र एकक्षणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमतो नातिप्रसङ्गः। न चैवं पुरुषो न स्थाणुरित्याकारकोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टोयं पुरुष इत्याकारकनिश्चयस्य सत्त्वेप्ययं स्थाणुर्न वेति संशयः स्यादिति वाच्यम्। पुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वाभावोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टेदन्त्वा-

वच्छिन्नविशेष्यकपुरुषत्वनिश्चयत्वेनापि इदंधर्मिकस्थाणुत्वसंशयप्रतिबन्धकत्वान्तरस्वीकारात्। अत्राप्युद्बोधकस्यैकस्याभावेन प्रत्येकव्यक्तिविश्रान्तिध्रौव्य स्थाणुत्वाभावोद्बोधकीभूततत्तद्वस्तुविशिष्टेदन्धर्मिकपुरुषत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं फलितम्। अन्ये तु इदन्त्वविशिष्टधर्मिकस्थाणुत्ववत्ताबुद्धिं प्रति स्थाणुत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, चैत्रो न स्थाणुरयं च चैत्र मैत्रो न स्थाणुरयं च मैत्रः मनुष्यो न स्थाणुरयं च मनुष्य इत्यादिसकलवित्तिसाधारणत्वात्। निरुक्तावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यं तु स्वनिरूपकज्ञानसमानाधिकरणज्ञानीयत्वस्वसमानाधिकरणज्ञानीयत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकारतायां बोध्यम्। तेन पुमन्तरस्य मनुष्यत्वावच्छेदेन स्वस्य वा चैत्रत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावनिश्चयदशायामिदन्त्वावच्छेदेन मनुष्यत्वं जानतोऽपि पुरुषस्याय स्थाणुरिति भ्रमस्योत्पाद.। विशेष्यताद्वयमेव चात्र नानाप्रकारत्वानिरूपितं ग्राह्यमतो मनुष्यत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावस्येदन्त्वावच्छेदेन वा मनुष्यत्वस्य संशयदशायामप्ययं स्थाणुरित्याकारको बोधः। संशयस्थलीयविशेष्यताव्यक्तेः कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितत्वात्। विशेष्यतावच्छेदकत्वं प्रकारत्वं च द्वयमपि निरवच्छिन्नं ग्राह्यमतः शरीरत्वव्याप्यजातिमत्त्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावस्य निश्चयदशायामयं चैत्र इति ग्रहे चैत्रत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावनिश्चयदशायां चायं शरीरत्वव्याप्यजातिमानितिग्रहेऽप्ययं स्थाणुर्न वेत्याकारकग्रहस्योत्पाद इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। अन्ये पुनरवच्छेदकत्वसंसर्गेण स्थाणुत्वाभावविशिष्टस्यैव पुरुषत्वस्येदन्त्वावच्छेदेन निर्णयस्तद्विशिष्टे स्थाणुत्वसंशयविरोधी तथा च स्थाणुत्वाभावीयपुरुषत्ववानयमित्याकारकनिर्णय एव तदभावावच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानविधया इदंधर्मिकसंशयप्रतिबन्धक इत्याहुः। तन्न। पुरुषमात्रं न स्थाणु अयं च पुरुष इत्यादिबुद्धेरनन्तरमप्ययं स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयस्योत्पादप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्। न च व्याप्यदर्शनसामग्रीवत् विरोधिसामग्रीत्वेनैव तादृशबुद्धीनां स्वातन्त्र्येण विरोधित्वम्, सर्वत्र विरोधिनिश्चयस्योत्पादानियमेन तत्सामग्रीत्वासम्भवादिति दिक्। तृतीये स्थाणुत्वाभाव-

यद्व्यावर्तकधर्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः यश्च सामान्ये विशेषे वेति । वस्तुतस्तु धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव । ननु भावोऽभावो वा

पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभावव्याप्यत्वेन गृहीतस्य करादेर्वा इदन्तावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशयः । तदभावादिवच्च तद्वदन्योन्याभावादिस्तादात्म्येन संशये च तदन्योन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः । एवं न तद्भ्रमोऽपि, विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादिसग्रे व्यक्तीभविष्यति । नन्वित्था-

---

व्याप्यतया गृहीतस्य करादेः इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहेऽयं स्थाणुर्न वेति न संशय इति योजना । ननु घटादिविशिष्टबुद्धिं प्रति तद्वद्भेदादिनिश्चयस्यापि विरोधितया तदभावादित्रयमात्रस्य व्यावर्तकधर्मत्वनाभिधानमसङ्गतमत आह तदभावादिवदिति । तद्वदन्योन्याभावादिरित्यादिपदेन यदवच्छेदेन तद्वद्भेदो गृहीतो यो वा तद्वद्भेदव्याप्यः तयोरुपसंग्रहः । संयोगादिना घटादिसंशये घटान्योन्याभावस्याविरोधित्वादाह तादात्म्येनेति । ननु संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया तदवच्छिन्नं प्रति व्यावर्तकधर्मदर्शनस्य विरोधित्वं मूलोक्तमसङ्गतमत आह एवमिति । एवं व्यावर्तकधर्मदर्शनसत्त्व इत्यर्थः । भ्रमपदं दोषविशेषाद्यजन्यनिश्चयपरम् । विपरीतज्ञानेत्यस्य दोषविशेषाद्यजन्येत्यादिमूलेऽनुमितिर्भवत्येवेत्यस्यानुमितिरेव भवतीत्यर्थः । उभयथापि प्रमेयमिति।अस्योभयथापि प्रमेयत्वव्याप्यवादित्यर्थः । अत्र व्याप्तिः साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वरूपैवाभिप्रेता व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभिप्राये तस्याः साधनतावच्छेदकगर्भतया भावत्वाद्यनिश्चयदशायां स्वमतेपि तत्रानुमित्यसम्भवादिति ध्येय-

उभयथापि प्रमेयमित्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यत्वाव-
च्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्या-
न्यतरत्वस्य लिङ्गत्वाभावादिति चेत् । न । भावत्वाभा-

दि । इदं नीलत्वेन प्रतीयमानम्, भावोऽभावो वा । भावत्वाभा-
वत्वयोस्तत्त्वयोरित्यर्थः । लिङ्गत्वाभावात् अप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भ-
वात् । भावत्वाभावत्वेत्यादिकं केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्तश्चाभा-

-----

म् । भावाभावयोर्विशेष्यत्वे प्रमेयपदस्य पुंस्त्वापत्तिरित्यतो विशेष्यं पूरयति इदमिति । तेजोविशेषाभाववत्त्वस्याभावत्वव्याप्यतया तद्रूपेद-न्त्वादिविशिष्टेऽभावत्वसंशयायोगादाह नीलत्वेनेति । नीलत्वस्यापि भावत्वव्याप्यतया तद्रूपविशिष्टे तत्संशयायोगादुक्तं प्रतीयमानमि-ति । ननु भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकत्वे तत्प्रकार-कपक्षधर्मताबुद्धेरविरोधित्वाद्भावो न वेत्यादिसंशयप्रदर्शनम-युक्तमतो व्याचष्टे तत्त्वयोरिति । भावत्वाभावत्वयोरि-त्यर्थः । वस्तुतो भावत्वाभावत्वयोर्वर्तमानौ यौ व्याप्यताव-च्छेदकौ तयोरग्रहादित्यन्वयाद्यथाश्रुतमेव मूलं ज्यायः । यद्यपि तादात्म्येन भावाभावयोरेव व्याप्यत्वाभिप्रायेण भावत्वाभावत्वयो-रिति यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते, तथापि प्राचीनमते तादात्म्येन व्याप्ते-र्विवादग्रस्तत्वादित्थं व्याख्यातमिति ध्येयम् । लिङ्गत्वाभावादित्यत्र हेतुमाह अप्रसिद्ध्येति । भावाभावभिन्नस्य वस्तुनोऽप्रसिद्ध्या तदन्य-त्वस्य लिङ्गत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु परेषां साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञा-नबाधेन प्रमेयत्वसाध्यकानुमित्यनङ्गीकारात्तदुपयुक्तहेतुसम्पादनम-युक्तं तथा भावभिन्नत्वरूपस्याभावत्वस्याप्रसिद्ध्या तद्घटितस्य हेतोर-प्रसिद्धिरपीत्यत आह भावत्वेति । धर्ममात्र एव प्रमेयत्वादिसाध्य-व्याप्तिसम्भवाद्भावत्वाभावत्वान्यतरपर्यन्तानुसरणं मूलकृतो विफ-

वत्वान्यान्यधर्मवत्त्वस्य तत्र लिङ्गत्वात् । एवं धूमालो-
कान्यतरत्वमपि लिङ्गम् । अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदु-
त्पत्तिप्रतिबन्धकं तत्तन्निश्चयसाध्यं यथा च पक्षधर्मस्य
व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम् अतो व्याप्याभेद-
ज्ञानं तद्धेतुः सिध्यतीति चेन्न । धूमत्वपुरस्कारेण व्या-
प्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने च सति विशेषदर्शनान्न धूमे
व्याप्यभेदज्ञानं किन्तु अनुमितेरेवोत्पत्तिः तत्सामग्रीस-
त्त्वात् अतो व्याप्यभेदज्ञानं नानुमितिप्रतिबन्धकं येन

———

वमभ्युपेत्य, केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु
द्रष्टव्यम् । एवमिति । लिङ्गं व्याप्यत्वे साध्ये लिङ्गतावच्छेदकं
वा वन्हौ । यद्व्यतिरेकेति । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयाविसत्र

———

लमित्याह केवलान्वयिन इति । वन्हौ साध्ये धूमालोकान्यतरत्वस्य
व्यभिचारित्वाद्व्याचष्टे लिङ्गं व्याप्यत्व इति । धूमत्वादिसन्देहदशा-
यां वन्हिव्याप्यत्वे साध्ये धूमालोकान्यतरत्वमेव लिङ्गमित्यर्थः ।
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यैव प्रकृते परनिष्पादनीयत्वादा-
ह लिङ्गतावच्छेदकं वेति । ननु मूलोक्तव्याप्तौ यथाश्रुते वैयधिकरण्य
घटाद्यभावनिश्चयप्रतिबद्ध्यघटादिविशिष्टज्ञाने घटादिनिश्चयाजन्य-
त्वात् व्यभिचारश्चेत्यत आह यत्संशयेत्यादि । या धीर्यद्व्यतिरेक-
ज्ञानसामान्यप्रतिबद्ध्या सा तन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्येत्येव व्याप्तिः ।
आद्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वादेव घटादिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारा-
भावादतः पक्षधर्मधर्मिकव्याप्यभेदग्रहसामान्यप्रतिबद्ध्यत्वेनानुमितौ
तद्धर्मिकव्याप्याभेदनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यत्वं साधनीयामिति भा-

व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात् । न च धूमत्वप्रकारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताग्रहे इयं धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्या नेति भ्राम्यतोऽनुमित्यापत्तिरतो विशिष्टज्ञानं हेतुरिति वाच्यम् । धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः तत्रानुमितिसद्भावादेव अन्यथा निश्चयसामग्र्यां

व्याख्याततत्त्वमेतत् । यद्वा तद्व्यतिरेकनिश्चये कार्य्यानुत्पत्तौ तद्व्यतिरेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव कारणत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायकमिदम् । अत एव क्लृप्तनियतपूर्वभावतया भेदग्रहाभाव एवानुमितिहेतुरित्यभिप्रेत्याऽस्तु वेत्यादि वक्ष्यति । सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु स्यादेवेत्यभिप्रायिकामाशङ्कां निरस्यति न चेति । अस्तु

वः । ननूक्तभेदग्रहसामान्यप्रतिबद्ध्यत्वं यदि तादृशभेदग्रहत्वावच्छिन्नाभावजन्यत्वं तदा स्वरूपासिद्धिः, विशिष्टज्ञानहेतुमते भेदाग्रहस्यान्यथासिद्धत्वात्, यदि च तादृशाभावनियतोत्पत्तिकत्वं तदा घटादिज्ञानविशेषे व्यभिचारः इत्यतो वक्ष्यमाणास्वरसाच्चाह यद्वेति । यद्व्यतिरेकनिश्चय इति । व्याप्तिव्यतिरेकसंशये कार्योत्पादस्य प्रागेव स्वहस्तितत्वात्सामान्यतोऽभिधातुं न शक्य इति निश्चय इत्युक्तम् । अत एव उक्तग्रन्थस्य लाघवाभिप्रायकत्वादेव । वक्ष्यतीति । अन्यथा व्याप्तितात्पर्यकत्वे तामनिराकृत्य भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः । इत्यभिप्रायिकामिति । अन्यथा अथेत्यादिशङ्कानिरासेनैवोक्तशङ्कया निरस्तत्वात्तदुत्थानासङ्गतेरिति भावः । मूले भ्रमानन्तरमित्यत्र भ्रमादनन्तरमित्यपि क्वचित्पाठः । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चम्या भ्रममुपभ्लयेति अर्थ. । ननु गृह्यमाणव्याप्यवच्छेद-

सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति। अस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्मतया चावगतस्य भेदाग्रह एवानुमितिहेतुः परामर्शहेतुतया तस्यावश्यकत्वात्। अत एवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः। न चैवं गौरवम्, तदा विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः। न च जनकज्ञानाविरोधिनो ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम्। अभेदज्ञानस्याजनकत्वात् त्वयापि लि-

---

वेत्यभ्युपगमवादः। न चेत्यादि। अभेदज्ञानस्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धको भवितुमर्हतीत्यर्थः। अभेदेति। तथा चातथाभूतस्यापि

ङ्गप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयदशायामनुमितेरुत्पत्तिस्वीकारात् विशेषतो भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वमयुक्तमित्यत आह अभ्युपगमेति। न च भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वोपगमे ह्रदवृत्तिवाय्वादेर्वन्हिव्याप्यभेदाग्रहदशायां ह्रदो वन्हिमानित्यन्यथाख्यातिप्रसङ्गः। पक्षसाध्यादिभेदेन भेदाग्रहस्यापि नानात्वाद्वन्हिह्रदान्तर्भावेन व्याप्यभेदाग्रहस्यानुमितौ हेतुत्वाकल्पनादेव ह्रदो वन्हिमानित्यन्यथाख्यात्यापत्त्यसम्भवादिति भावः। न चेत्यादिमूलस्य भेदाज्ञानं नानुमितिप्रतिबन्धकमनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वादित्यनुमानपरत्वे स्वमते स्वरूपासिद्धिः स्यादत आह अभेदज्ञानस्याहेतुत्व इति। तथा च भेदज्ञानमनुमितिजनकज्ञानाविघटकमनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानत्वादिति सामान्यतो व्याप्त्यनुमाने मूलतात्पर्यमिति भावः। मूलेऽजनकत्वादित्यस्यासन्निकृष्टादिस्थले परामर्शासत्त्वेनेत्यादिः। दीधितौ अतथाभूतस्य जनकज्ञानाविघटकस्य। तथा चोक्तानुमाने बाध

ङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकाराच्च । अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजातिर्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्मान्तरस्याभावात् अत एव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न । व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात् । नहि गौर्गोत्वमिति

प्रतिबन्धकत्वमनायसा वक्तव्यमिति भावः । अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह त्वयापीति । विशेषणान्तरदाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः । गोत्वे गोपदशक्यतावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीत्यतो मधुरत्वेति । मधुरत्वव्याप्यो धर्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेति फलतो न विशेषः । गौरितिज्ञाने गोत्वप्रकारक-

---

इति भावः । सन्दिग्धत्व इति । यद्यसन्निकृष्टादिस्थले परामर्शादिसम्भवस्तदा स एव अनेक इति तद्विरोधितामादायैव साध्यं स्थास्यतीति क्रमेण जनकज्ञानाविरोधित्वस्य सन्दिग्धत्व इत्यर्थः । विशेषणान्तरेति । ग्राह्याभावानवगाहित्वविशेषणेत्यर्थः । अप्रयोजकत्वमिति । व्यभिचारप्रतिसन्धानादित्यादिः । शक्यतावच्छेदकत्वमिति । न्यायमतेनेदम्, तन्मते तु गोपदशक्यत्वमेव तथा बोध्यम् । पशुत्वादेः साध्यत्वे स्वर्गादौ व्यभिचाराद्गोपदशक्यतावच्छेदकत्वेन हेतुत्वासम्भवादाह विशेषितमिति । प्राणिवृत्तित्वादिविशेषितमित्यर्थः । तत् व्याप्यतावच्छेदकम् । मधुरत्वेतीति । मधुरविशेषेत्यादिकं न पदम् । रसवृत्तित्वादिविशिष्टं तदादिपदशक्यतावच्छेदकं च रसत्वादेः साध्यतायां गुणत्वादिकमादाय गुणादौ व्यभिचारीति भावः । गुणगतजातेः परैरनङ्गीकारादाह मधुरत्वव्याप्य इति । फलत इति । उभयथापि तद्गतधर्मान्तराभावताक्षतेः । एवं च मूले जाति-

ज्ञानयोरविशेषः । अन्यथा गोत्वमितिज्ञानस्य निर्विक-
ल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शे चानुपयोगात् गवे-
तरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवा-

———

त्वं विशेषमाशङ्क्याह अन्यथेति । व्यक्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गता-
वच्छेदकत्वासम्भवादाह गवेतरेति । गोत्वत्वस्यात्राप्रवेशान्नात्मा-
श्रयः।अत्र च यथासम्भवं गवेतरासमवेतत्वादिकमेवोपादेयं का-

———

पदमनुगतधर्मपरमिति भावः । विशेषमिति। गोत्वमिति ज्ञानाद्भेदक-
मित्यर्थः।मूलेऽनुपयोगादिति । सम्बन्धितावच्छेदकरूपेण एकसम्ब-
न्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वात् न्यायमते व्याप्तेः हेतुतावच्छेद-
कगर्भत्वाच्चेति । दीधितावसम्भवादिति । इदं च व्याप्यत्वमिव त-
दवच्छेदकत्वमपि वृत्तिनियामकेनैव सम्बन्धेनेति प्राचां मतेन, तेना-
धेयताविशेषेण गवादिव्यक्तेस्तादात्म्येन गोत्वादिव्यक्तेरेव वा गो-
त्वादिनिष्ठव्याप्तेरवच्छेदकत्वसम्भवेपि न क्षतिः। ननु सकलगोवृत्ति-
त्वं गोत्वव्यापकत्वमेव वक्तव्यमन्यस्य दुर्वचत्वात् तत्र च गोत्व-
त्वेन गोत्वप्रवेशादात्माश्रय इत्यत आह गोत्वस्येति । तथा च गोनि-
ष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमेव तथा वाच्यं तत्र गोत्वस्य स्वरू-
पतः प्रवेशान्नोक्तदोष इति भावः । ननु सास्नावान् गोत्वादित्यादौ
गोत्वत्वघटकस्य सकलगोवृत्तित्वादेर्वैयर्थ्यान्न ताद्रूप्येण हेतुत्वं स-
म्भवतीत्यत आह अत्र चेति ।यथासम्भवमिति । सास्नायाः साध्य-
त्वे गवेतरासमवेतमात्रं जातित्वादौ साध्ये तादात्म्येन सकलगोस-
मवेतमात्रं हेतुः कार्यमतो न वैयर्थ्यम् । मूलोक्तविशिष्टं गोपदशक्य-
तावच्छेदकत्वे साध्ये तादात्म्यसम्बन्धेन हेत्वभिप्रायेण। अन्यथा ग-
वेतरासमवेतगोरूपादौ सकलगोसमवेतद्रव्यत्वादौ च व्यभिचारा-
पत्तेरिति भाव । ननु गवेतरासमवेतस्य वाच्यत्वादेः सास्नाशून्येपि

क्षः । न चैवमनवस्था, तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेनापलापासम्भवात् ॥

लादौ व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वेनाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात् व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्बन्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासमवेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ॥

सत्त्वात् व्यभिचारेण तावन्मात्रस्य न हेतुत्वं सम्भवतीत्यत आह कालादाविति । अवश्यमिति । अन्यथा विशिष्टस्यापि कालिकविशेषणतासम्बन्धेन कालादौ सत्त्वात् तदुपादानेऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यादिति भावः । गोत्वेन सास्नादिसाधने सकलगोसमवेतत्वांशस्य वैयर्थ्येऽपि गोत्वाभावेन सास्नादिव्यतिरेकसाधने हेतुभूताभावप्रतियोगिकोटौ तदवश्यं निवेश्यमन्यथा गवेतरासमवेतस्य वाच्यत्वादेः सर्वत्र सत्त्वाद्गवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेरिति मतं निरस्यति व्यतिरेकेपीति । रूपान्तरम् उभयत्वादिसम्बन्धान्तरं संयोगादि । यद्वा ननु व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकत्वपक्षे वन्हिमान् नीलधूमादित्यादौ नीलत्वादेरिव सास्नावान् गोत्वादित्यत्रापि सकलगोसमवेतत्वस्य न वैयर्थ्यमखण्डाभावघटकत्वादत आह व्यतिरेकेपीति । व्यभिचारित्वं साध्याभावाव्यापकत्वम् । गमकत्वादिति । तथा च समवायेन गोत्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं गवेतरासमवेतत्वमात्रमित्यखण्डाभावघटकत्वमपि तस्य नेति भावः । अयमालोक इत्यादिमूलमपि पूर्ववत्साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वव्याप्तिमभिप्रेत्य, धूमत्वादिसन्देहदशायां तद्घटितस्य व्यापकसामानाधिकरण्यस्य निश्चयासम्भवादिति ध्येयम् ॥

इति परामर्शपूर्वपक्षः ।

अत्रोच्यते । अयमालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः । न च धूमत्वेनालोकत्वेन वा तत्र निश्चयः । अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गम् । न च तदज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति वाच्यम् । धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तत्रापि तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न । न हि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा

लिङ्गं लिङ्गतावच्छेदकम् । तथा च न व्यभिचारः । न तथा न तेन व्यभिचारवारणम् । न हीति । धूमान्यान्यत्वमिति दृष्टान्ता-

---

अथ परामर्शसिद्धान्तः ।

धूमालोकान्यतरत्वस्य वन्हिव्यभिचारित्वादत आह लिङ्गतावच्छेकमिति । अग्रेतनतथाशब्देन व्यभिचारवारणं परामर्शयितुं पूरयति तथा च न व्यभिचार इति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यानुमितौ न व्यभिचार इत्यर्थः । आलोकत्वाद्यनवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिं प्रत्येव धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयः कारणमित्याशयेनेदम् । धूमत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिं प्रत्येव तदवच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्य हेतुत्वे प्रकृतानुमितेरतथात्वेन व्यभिचारशङ्काया अप्यसम्भवात् । विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वनियमस्यैव वा प्रकृते व्यभिचारो बोध्यः । अन्यतरत्वस्याज्ञानदशायामनुमित्युत्पादेन तस्य

व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारावारकविशेषणव-
त्त्वाच्च। किन्तु धूमत्वादिकम्, तच्च तत्र सन्दिग्धमेव।
ननु तदन्यान्यद्वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्ति-
विरहसाधनस्य बाधितत्वात्, पुरुषस्तु तत्र नीलधूमव-
त्त्वादित्यत्रेवाऽधिकेन निगृह्यते न तु व्याप्यत्वासिद्ध्येति
चेन्न। तदन्यान्यत् धूमालोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति
सत्यम्। न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः, अति-
प्रसङ्गात्, किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्। न

र्थम्। न चैकधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्मद्वयस्य तत्त्व एव गौ-
रवमिति वाच्यम्। तादृशैकधर्मघटकानेकभेदादिघटकतया धर्मद्वय-
स्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चावच्छेदकत्वौचित्यात्। अन्यथा वह्न्या-
दीनामपि व्याप्यतया तावदन्यतमत्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात्।

व्याप्यतानवच्छेदकत्वे धूमत्वमप्यवच्छेदकं न स्यात्तद्ज्ञानेप्यालोका-
दिना वह्न्यनुमानादतो व्याचष्टे न तेनेति। धूमत्वादिसन्देहदशो-
त्पन्नानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य व्यभिचारवारणं
नेत्यर्थः। अनूक्तोपालम्भं परिहरति दृष्टान्तार्थमिति। तथा च मूले
वाशब्द इवार्थ इति भावः। तटस्थः शङ्कते न चेति।यथाश्रुते गुरूणां
धूमत्वस्यानवच्छेदकत्वे तदवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानदशायामनुमित्यप-
लापापत्तेरिति ध्येयम्। एकधर्मः धूमालोकान्यतरत्वरूपः। धर्मद्वयं
धूमत्वालोकत्वरूपम्। तत्त्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वे। घटकतयेति।
तथा च धर्मद्वयस्यावच्छेदककोटिप्रवेशावश्यकत्वे तन्मात्र एवाव-

च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम्। न चैवं तदन्यान्यत्वाद्वह्निव्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यम्। प्रत्यक्षं हि तदन्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति विशेषणज्ञानविशेषणविशेष्यसम्बन्धविशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदसंसर्गाग्रहविशेषदर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात्। न चैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात्। तस्मात्तदन्यान्य-

---

अन्वयेति। विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधिया प्रत्यक्ष उपयुज्यते तत्त्वञ्चान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेनाक्षतम्।

च्छेदकत्वं कल्प्यते लाघवादिति भावः। अन्यथा अनुगतैकधर्मसत्त्व एव लघुनानाधर्मस्यानवच्छेदकत्वे। स्यादिति। तथा च धूमालोकान्यतरत्वमुपादाय व्यभिचारणं व्याहन्येतेति भावः। व्याप्यवत्तानिश्चयस्यैव विशेषदर्शनत्वाद्वन्हिव्याप्तिव्याप्यत्वेनान्यतरत्वदर्शनस्योपयोगित्वमसम्भावि व्यर्थविशेषणत्वादन्यतरत्वे वन्हिव्याप्तिव्याप्यत्वाग्रहादत आह विशेषदर्शनं हीति। स्वमते कारणत्वाभावादुक्तमुपयुज्यत इति। तत्त्वम् विपरीतज्ञानविरोधित्वम्। व्यावर्त्तकेति। यद्धर्मावच्छेदेन यदसंसर्गाग्रहस्तद्धर्मवत्तानिश्चयस्यापि व्यावर्तकधर्मदर्शनत्वस्य परैः स्वीकृतत्वात्। अन्यथेन्धनत्वावच्छेदेन सौरभासंसर्गाग्रहदशोत्पन्नस्येदमिन्धनमितिज्ञानस्य सत्त्वेपि इदं सुरभि न वेति सन्देहप्रसङ्गात्। अनुमितौ तु व्याप्यसंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वे द्र-

त्वज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमिति-
हेतुरिति । किञ्च वह्निव्याप्यवानयमितिशाब्दज्ञाने व्या-
प्यत्वज्ञानं कारणमित्यन्यत्रापि तथा । अथ वह्निव्याप्य-
त्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकम्, तथा हि, वह्निनिरू-
पिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधू-

अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तदवृत्तित्वात् धू-
मत्वादिरूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशाल्लिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्य-
मित्यपि द्रष्टव्यम् । एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वे स्थिते
तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे तत्राप्यन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः। अस्तु
वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्थले
व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह किञ्चेति । वन्हीत्यादि । व्याप्ते-

---

व्यत्वावच्छेदेन वन्हिव्याप्यत्वासंसर्गाग्रहदशायां द्रव्यत्ववज्जलमि-
ति ज्ञानात् जलं वन्हिमदित्यन्यथाख्यात्यापत्तेरिति भावः। अथायं व-
न्हिव्याप्यो धूमालोकान्यतरत्वात् इत्यनुमाने व्यर्थविशेषणत्वाभावा-
दन्यतरत्वस्य विशेषदर्शनविधयोपयोगित्वानुधावनं मौलमनुचित-
तमतस्तदपि समुच्चिनोति अत्रेति । अतिरिक्तत्वे धूमत्वाद्यतिरिक्तत्वे।
तदवृत्तित्वादिति । तदन्यान्यत्वावृत्तित्वादित्यर्थः । तथा च भिन्नध-
र्मत्वान्न वैयर्थ्यम्। धूमत्वादिरूपत्वेपीत्यपिकारोऽनास्थायाम् । आलोके
धूमे चानुगतप्रत्ययानुरोधेन धूमालोकान्यतरत्वस्यातिरिक्तस्यैव
युक्तत्वात् । अन्यथाऽतिरिक्ताभावमात्रासिद्धिप्रसङ्गात् इति ध्येयम् ।
अन्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपि तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहादनु-
मितौ बाधकाभावः इत्यत आह एवं चेति । शुद्धेति । साध्यवदन्या-
वृत्तित्वरूपस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य वा धूमत्वाद्य-
घटितव्याप्यत्वस्य ज्ञानस्थले इत्यर्थः । व्यभिचारादिति । पूर्वघट्टव्या-

मादिवृत्तिव्याप्यत्वच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न । सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् । यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्वस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तदबोधाभावा-

---

व्याप्यनवच्छेदकत्वादिति भावः । मानाभावादिति । वस्तुतो विशेषव्याप्यत्वच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यताम् किं तेन, न हि वस्तुतो व्याप्यत्वच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम् । न च तदानीं व्याप्यत्वच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते, न च तदग्रहेऽनुमितिरपलपनीया, मानाभावात् कल्पयत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्ववर्त्ति-

---

त्वेयम् । तस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य । ननु शाब्दस्थले व्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहादेवानुमितिरिति प्राक् परैरुक्तमतो न व्यभिचार इत्यत आह व्याप्तेरिति । तथा चाभेदेनैवावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहाद्व्याप्यत्वच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्वीकारे परेषामन्यथाख्यातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु वन्हिमदन्यावृत्तित्वावच्छिन्नव्यापकीभूतवन्हिसामानाधिकरण्यरूपाया एव महाव्याप्तेः सर्वसिद्धत्वान्मानाभावादित्यसङ्गतमत आह वस्तुत इति । वन्हिमदन्यावृत्तित्वरूपविशेषव्याप्त्यवच्छिन्ना वन्हेर्महाव्याप्तिर्धूमादिप्रत्येकघटितव्याप्तितोऽतिरिच्यतामित्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् धूमवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानमात्रादप्यनुमितिप्रसङ्गात् । तत्प्रकारकमिति । पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरिति पूर्वेणान्वयः । तदानीं शाब्दपरामर्शदशायाम् । तदग्रहे व्याप्यत्वच्छेदेन व्याप्यत्वाग्रहे । कल्प्यत्वेति । मम अतीन्द्रियादिस्थले

त्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात् । एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृ-त्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तम् । सामान्यलक्षणान-ङ्गीकारे धूमत्वादेरपि तथात्वायोगात् वन्हिव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धू-मवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च । व्याप्तिसमानाधिक-रणत्वेन तादृशधर्मभानोक्तौ च सा धूमव्यक्तिर्वन्हिव्याप्येति ज्ञा-

---

विशिष्टज्ञानस्येव तत्रापि शाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रका-रकज्ञानस्य कल्प्यत्वेऽवच्छेदकलाघवमाहृत्य व्याप्तिप्रकारकनिश्चय-त्वेनैव हेतुत्वस्य युक्तत्वादित्यर्थः । शाब्दपरामर्शसंग्राहकं प्रकारान्त-रमाशङ्क्य निराचष्टे न चेति । एतेनेत्यपि क्व चित्पाठः । स च न स-न्दर्भशुद्धः । धूमो वन्हिव्याप्यवदित्याकारकव्याप्तिग्रहस्य विशेष्यवृ-त्तित्वं द्रव्यत्वादेरपीति तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितेर्वारणार्थं मात्रपदम् । न च विशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्याप्यं सत्त्ववच्च द्रव्यमित्या-दिज्ञानादनुमित्यापत्तिः । विशिष्टसत्त्वे साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपायां व्याप्तेरसत्त्वे परमते तत्र व्याप्तिग्रहविशेष्यत्वस्यैवासम्भवात् । त-थात्वायोगादिति । व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तित्वायोगादित्यर्थः । सामान्यलक्षणाविरहेणासन्निकृष्टधूमादेः प्रत्यक्षासम्भवात् । तथा च वन्हिव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षस्थलीयानुमितौ व्यभिचारः । दूषणान्तरमाह वन्हिव्याप्यमिति । यद्वा ननु सामान्य-लक्षणावादिनां नैयायिकानामुक्तरूपेण हेतुत्वं सम्भवत्यत आह व-न्हिव्याप्यमित्यादि । वन्हिव्याप्यत्वेनालोकस्य भाने धूमत्वस्य व्या-प्तिग्रहविशेष्यवृत्तित्वमेव न सम्भवतीत्यतः सर्वमित्युक्तम् । वन्हि-व्याप्यसर्वयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावे बाध इत्यतो वन्हिव्याप्ये सर्वस्मिन् धर्मान्तरं विदधाति प्रमेयमिति । व्याप्तीति । व्याप्तिग्रह-धर्मितावच्छेदकविधया तादृशधर्मस्य भानोक्तावित्यर्थः । तेन धूमो वन्हिव्याप्य इत्यादिज्ञाने व्याप्तिसमानाधिकरणत्वस्याप्रकारत्वेपि न क्षतिः । धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहे तत्रानुमितावित्वापत्तिरन-स्तदनवच्छेदकत्वसूचनायोक्त सा धूमव्यक्तिरिति । पक्षावृ-त्तिधूमव्यक्तिरित्यर्थः । उक्तज्ञानादिति । वन्हिव्याप्यं सर्वं प्र-

नसहितादुक्तज्ञानात्तत्प्रसङ्गो वन्हिव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानासंग्रहः। अत एव व्याप्यत्वभानांशे प्रकारतया यस्तादृशो धर्मो भासते तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुः, वन्हिव्याप्यवानित्यत्र च वन्हिव्याप्यत्वमेव तथा धूमवानित्यादौ च धूमत्वादिकम्, धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञाने तस्यापि प्रकारकत्वादिति परास्तम्। धूमसमानाधिकरणवन्हिव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवानयं प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमभिधेयं समानाधिकरणवांश्चायमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः। न च धूमत्वादेरतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिब-

---

मेयमित्याद्युक्तज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु व्याप्त्यनतिरिक्तवृत्तित्वेन तादृशधर्मस्य भानं वाच्यं तथा च सा धूमव्यक्तिर्वन्हिव्याप्येत्यत्र धूमत्वस्य तदनवगाहनान्नातिप्रसङ्ग इत्यत आह वन्हिव्याप्यवानिति। तेन व्याप्तिसामानाधिकरण्यादेः कुत्राप्यविषयीकरणादिति भावः।अत एव वक्ष्यमाणदोषादेव। परास्तमित्यग्रेतनेनान्वयः। व्याप्यत्वभानांश इति। व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकप्रकारितान्तर्भूतप्रकारताशालीत्यर्थः। तेन व्यापकसामानाधिकरण्यसाध्यवदन्यावृत्तित्वरूपद्वयोरेव व्याप्त्योः प्रवेशान्नाग्रिमग्रन्थासङ्गतिरिति ध्येयम्। तादृशः व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तिः। तेन वन्हिव्याप्यो धूमो वन्हिसमानाधिकरणवांश्च पर्वत इत्यादिबुद्धेर्व्युदासः। तथा निरुक्तधर्मः। तस्यापीति। धूमत्वादेरपीत्यर्थः। धूमेत्यादि। व्याप्यत्वभानांशे धूमत्वस्य प्रकारतासम्पत्त्यर्थं धूमसमानाधिकरणवन्हित्वेन साध्यत्वानुसरणम्। व्याप्तिस्त्वत्र साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपैव प्रविष्टा धूमव्यापकवन्हिसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः प्रवेशेऽनुमिताविष्टापत्तिः। अत एव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिं निवेश्यापि दोषमाह प्रमेयत्वव्याप्यमित्यादि। समानाधिकरणत्वं न वन्हिव्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्ति इत्यतो वन्हिव्याप्यं सर्वमित्यपहाय प्रमेयत्वव्याप्यमित्युक्तम्। इत्यादीत्यादिपदादवृत्तिमांश्चायं वन्हिव्याप्यं सर्वं प्रमेयं वन्हिमांश्चायमित्यादेरुपग्रहः। अतिरिक्तवृत्तित्वेति। व्या-

न्धकस्तदग्रहे त्वनुमिताविष्टापत्तिरिति वाच्यम् । एवंविधेष्टापस्यैव सर्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचाराग्रहपक्षधर्मताज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात्। किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमानं व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्वस्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्य्यवसायित्वे मिथो व्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च । एतेन गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकनाकेसाद्युपदर्शितप्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । एवं यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकं पक्षध-

---

सचभाववद्वृत्तित्वेत्यर्थः। विशेषणं व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तीत्यादिकम् । ननु विशेष्यतावच्छेदकविधया व्याप्यत्वभानांशे प्रकारीभूतो यस्तादृशधर्मस्तत्प्रकारकमेव पक्षधर्मताज्ञानं हेतुर्वाच्यम् उक्तस्थलद्वये च धूमत्वादिकं व्याप्तिघटकमपि न विशेष्यतावच्छेदकविधयैव प्रकारीभूतमतो नातिप्रसङ्ग इत्यत आह किं चेति । अतिप्रसङ्गभङ्गेति । पक्षधर्मताज्ञानमात्रदशायामनुमितेर्वारणायेत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणेत्यादौ स्वपदं तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानपरम् । तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे मिथो व्यभिचारः, तत्तदनुमितिं प्रति हेतुत्वं पुनराह तत्तदिति । अधिकं व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकत्वादिकम् । एतेनेति । उक्तयुक्त्या स्वसमानकालीनत्वादिप्रवेशादननुगतत्वेनेत्यर्थः । निरस्तमित्यग्रिमेणान्वयः। प्रकारद्वयमिति। पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकव्याप्तिज्ञानमादाय द्वित्वमवसेयम् । प्रत्युक्तमिति । अत्रापि स्वसमानकालीनत्वादेरवश्यं प्रवेशनीयतया अननुगतत्वादिति भावः । ननु तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं वैशिष्ट्यं चात्र एककालावच्छेदेने-

र्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम् । तद्धर्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्यननु-
गतत्वाच्च । यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समानमिति
चेत् । सत्यम्, प्रतिवक्ष्यते हि तत्र लघुगुरुरूपाभ्यां युगपदुपस्थि-

---

कात्मवृत्तित्वमतो नातिप्रसङ्गो न वाऽननुगम इत्यत आह तद्धर्मेति ।
यत्त्वतत्त्वयोरित्यादिः । तथा च तव हेतुतावच्छेदकीभूतं धूमत्वादि-
कमन्तर्भाव्यानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवमस्माकं तु तत्त-
त्साध्यव्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नतत्प-
क्षधर्मतानिश्चयत्वेनैवानुगतरूपेण तादृशनिश्चयोत्तरतत्पक्षसाध्यकानु-
मितिसामान्यं प्रति हेतुत्वमित्याशयः । नन्वेवं कालान्तरी-
यपुरुषान्तरीयफलेच्छाविषयतामादायातिप्रसङ्गादुपायेच्छां प्रति
इष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तवापि दुर्घटमित्याशयेन श-
ङ्कते यत्रेति । प्रतिवक्ष्यत इति । फलेच्छायाः फल-
साधनताज्ञानस्य च द्वयोरेव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्योपाये-
च्छां प्रति हेतुत्वं न त्विच्छाविषयफलसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं येना-
तिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । इदमत्रावधेयम् । भोजनेच्छा-
सामान्यं प्रति न तृप्तीच्छात्वेन हेतुत्वं दुःखनिवृत्तीच्छया जनितायां
व्यभिचारात् किन्तु तृप्तीच्छाविशिष्टतृप्तिसाधनताज्ञानोत्तरभोजने-
च्छादिकं प्रत्येव तृप्तीच्छात्वेन भोजनधर्मिकतृप्तिसाधताज्ञानत्वेन
च द्वयोर्हेतुत्वं सुखादेरिवेच्छाया अपि विजातीयमात्रारम्भकत्वस्य
मिश्राद्युक्तस्य प्रामाणिकत्वे तादृशभोजनेच्छां प्रति तृप्तीच्छाविशि-
ष्टतृप्तिसाधनताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यम् । केचित्तु भोजनधर्मि-
कतृप्तिसाधनतादिधीजन्यभोजनेच्छात्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव तृप्तीच्छा-
त्वेन हेतुत्वम् । न च तृप्तिसाधनताधीजन्यतावच्छेदकधर्मस्याप-
रिचयात्तृप्तीच्छाजन्यभोजनेच्छात्वस्य तथात्वे चान्योन्याश्रय इति
वाच्यम् । भोजनत्वप्रकारकतत्तादिच्छां प्रति तृप्तिसाधनत्वावगाहि-
तत्तज्ज्ञानत्वेन विशेषतो हेतुत्वं गृहीत्वा पश्चात्तज्जन्यतासम्बन्धेन
तृप्तिसाधनताज्ञानविशिष्टस्य भोजनेच्छात्वस्य तृप्तीच्छाजन्यतावच्छे-
दकत्वात् । तत्तज्जन्यव्यक्तीनामननुगमेऽपि सम्बन्धविधया तासां प्रवे-

त्। अपि च यत्र धूमत्वव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव प्रत्यक्षेण युगपत्पक्षधर्मे भासते तत्र लाघवात् व्याप्यत्व-

---

तौ लघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं कल्पयते लाघवात् नियमादेरेकतररूपावच्छेदेनाप्यक्लृप्तत्वाद इत्याशयवानाह अपि चेति। ननु स्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यैकस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवन्हित्वावच्छिन्नवन्हिसमानाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशवन्हिसमानाधिकरणधूमत्वं

शे क्षत्यभावात्। स्वरूपसम्बन्धेन हेतुहेतुमद्भावस्थले सम्बन्धाननुगमस्य सर्वैरेव स्वीकारादिति। यत्तु फलसाधनताया अपि उपायेच्छाविषयत्वाद्भोजनधर्मिकतृप्तिसाधनताज्ञानत्वेन तृप्तिसाधनताप्रकारतानिरूपितभोजनत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छात्वेन हेतुहेतुमद्भावं गृहीत्वा पश्चात्तृप्तिसाधनताधीजन्यभोजनत्वावच्छिन्नं प्रति तृप्तीच्छात्वेन हेतुत्वं ग्राह्यमिति। तत्तुच्छम्। उपायेच्छायाः फलसाधनताविषयकत्वे मानाभावात्। तृप्तिसाधनं भोजनं जायतामित्याकारकेच्छानुभवस्य सन्दिग्धत्वात्। अत एवेच्छायाः स्वजनकज्ञानयावत्प्रकारप्रकारवत्त्वनियमस्योपायेच्छायामिष्टसाधनत्वाप्रकारतया व्यभिचारः शब्दालोके मिश्रैरप्युक्तः। न च प्रकारान्तरेण जन्यत्वस्य दुर्वचत्वात्तृप्त्यादीष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकतयैवोपायेच्छायां तृप्त्यादीष्टसाधनताविषयकत्वसिद्धिः। विनिगमनाविरहेण क्लृप्ततत्तदनन्तपदार्थविषयकत्वस्याप्यवच्छेदकत्वापत्तेरिष्टसाधनत्वापेक्षया लघुनः कस्य चिद्धर्मान्तरस्यैव जन्यतावच्छेदकतया कल्पयितुमुचितत्वाच्चेति दिक्। नियमादेरित्यादिपदादन्यथासिद्धत्वसंग्रहः। तादृशेति। धूमव्यापकेत्यर्थः। हेतुत्वं युक्तमिति शेषः। उप-

व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्म्मताज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यम्, तथा च यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम्। अयं वन्हिव्याप्यवान् धूमो वन्हिव्याप्योऽयं धूमवान् वन्हिर्धूमव्यापकोऽयं धूमवानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात्। न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन, अव्यापकत्वात्। किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिर्धूमादिसमानाधिकरणासन्ताभावाप्रतियोगिगगनसमानाधिकरणधूमादिमानयमिति ज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्डव्याप्तेश्चाप्रसिद्धतया प्रकारकत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकरणादौ च साध्यीयत्वाद्यवगाहि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वावगाहि यज्ज्ञानं तत्त्वेन कारणत्वं वाच्यम्, तथा च लाघवात्तादृशव्यापकत्वपक्षधर्मत्वावगाहितयोरेव कारणतावच्छेदक-

---

दर्शितेति । धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपेणेत्यर्थः । अव्यापकत्वादिति। धूमव्यापको वन्हिर्धूमवांश्चायमित्यादिज्ञानाव्यापकत्वादित्यर्थः। अखण्डव्याप्तेरिति । इदमुपलक्षणम्। धूमलिङ्गकवन्ह्याद्यनुमितिस्थलेऽखण्डव्याप्तिसत्त्वेपि तदविषयकाद्वान्हित्वधूमत्वादिरूपेण गुञ्जावाष्पादिविषयकपरामर्शादनुमित्युत्पादेनापि खण्डशो निरुक्तिः कर्तव्येति ध्येयम्। साधनव्यापकत्वग्राहकमिति । व्यापकत्वावगाहीत्यर्थः। अधिकरणादावित्यादिपदेन साधनस्य साध्यीयत्वादीत्यादिपदेन चाधिकरणवृत्तित्वस्य सङ्ग्रहः। लाघवादिति। साध्यसामानाधिकरण्यविषयत्वाप्रवेशो लाघवादित्यर्थः। इदं तु विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणोत्पन्नपरामर्शादप्यनुमितिरिति मतेन। अन्यथा व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यनिरूपितविलक्षणविषयताविशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवासंभवादिति ध्येयम्। तथा अवृत्तिगगनादिहेतुकानुमितिस्थले गगनव्यापकाप्रसिद्ध्या तदवगाहित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमसम्भवीत्यत आह अवृत्तीति । खण्डश इति ।

त्त्वमवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां पर-
मतिरिच्यते, यथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्ष-
तिस्तथा वक्ष्यते इति चेन्न । गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकत्वादि-
प्रकारद्वयोक्तदूषणग्रस्तत्वात् वन्ह्यसन्ताभाववदवृत्तिधर्मवानयमि-
त्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वे-

———

तथा चाधिकरणे साधनीयत्वाद्यवगाहि अभावे साधनाधिकरणवृ-
त्तित्वावगाहीत्यादिक्रमेणैव साधनव्यापकत्वावगाहित्वं निर्वाच्य-
मिति भावः । तेषामन्यथाख्यातिवादिनाम् । अस्माकं तु कारणबा-
धात्तत्रानुमितिरेव नोत्पद्यते किं तु पक्षे साध्यस्य असंसर्गाग्रहमा-
त्रमिति भावः । ननु सामानाधिकरण्यबुद्धेरहेतुत्वे साध्यासमाना-
धिकरणत्वेन पक्षे हेतुमत्त्वग्रहेप्यनुमितिः स्यादत आह तथा चे-
ति । वक्ष्यत इति । साध्यवत्ताबुद्धिमात्रं प्रत्येव साध्यासमानाधिक-
रणधर्मवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वात्तदानीं साध्यस्य प्रत्यक्षवदनुमि-
त्यसम्भवादिति भावः । यद्धर्मविशिष्टव्यापकत्वं साध्ये गृह्यते त-
त्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति प्रथमकल्पे दूषणमाह गृह्य-
माणेत्यादि।अतिप्रसङ्गभङ्गाय तत्कालीनत्ववत्तत्पुरुषीयत्वेन व्यापक-
ताग्रहस्य प्रवेश्यत्वादननुगम इत्यर्थः। साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहिप-
क्षधर्मिकहेतुमत्त्वनिश्चयत्वेन कारणत्वमिति किञ्चेत्याद्युक्तद्वितीयकल्पे
नोक्तदोष. सम्भवतीत्यतः कल्पद्वयसाधारणं दोषमाह वन्ह्यभावेति।व-
न्ह्यभाववदवृत्तित्वं गगनादावतिप्रसक्तमतो धर्मपदं वृत्तिमदर्थकम् ।
ननु केवलान्वय्यनुरोधेन व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव त्वन्मते
अनुमितिहेतुत्वादुक्तस्थले अनुमितिरसिद्धैवेत्यत आह व्यभिचारेति।
अत्र वदन्ति । वस्तुगत्या यो वन्ह्यादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषयः
तत्प्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन न वन्ह्याद्यनुमितिहेतुत्वं वन्हिस-
मानाधिकरणवान् पर्वत इत्यादिज्ञानतोपि वन्ह्याद्यनुमित्यापत्तेः।
यादृशविशिष्टविषयकत्वेन वन्ह्यादिव्यभिचारग्रहविरोधित्वं तत्प्र-
कारकत्वोक्तौ च व्यापकसामानाधिकरण्यग्रहासङ्ग्रहः। वन्हिधर्मि-

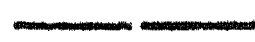
कधूमव्यापकतानिश्चयत्वेनैव धूमधर्मिकव्यभिचारग्रहविरोधितया साध्यसामानाधिकरण्यस्य तत्राप्रवेशात् समानाकारकज्ञानस्यैव विरोधितया व्यापकताज्ञानस्यापि व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकत्वासम्भवाच्च । तस्माद् धूमलिङ्गकवन्हिसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वन्हिधर्मिकधूमव्यापकतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वम् । एवं सकलसाध्यसाधारणपर्वतपक्षकधूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्वतविशेष्यकधूमवत्तानिश्चयत्वेनापि कारणत्वान्तरं वाच्यमतो वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतो वन्हिर्धूमव्यापको धूमवांश्च पर्वत इत्यादिसकलवित्तिभ्य एव पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिः । न चोक्तहेतुद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात्पर्वतपक्षकवन्हिसाध्यकधूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनैकरूपेण हेतुत्वं युक्तमिति वाच्यम् । पर्वतपक्षकत्वधूमलिङ्गकत्ववन्हिसाध्यकत्वादित्रयस्य विशेषणविशेष्यभावभेदेन गुरुतरकार्यकारणभावषट्कप्रसङ्गात् । न च वन्हिधर्मिकधूमव्यापकतानिश्चयत्वघटकस्य दलद्वयस्य परस्परविशेषणविशेष्यभावापन्नस्य तथाविधवन्हिसाध्यकधूमलिङ्गकत्वघटकीभूतदलद्वयावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकं हेतुतावच्छेदकत्वात्कारणताचतुष्टयमेवं धूमवत्तानिश्चयत्वघटकदलद्वयस्यापि पर्वतपक्षकधूमलिङ्गकत्वघटकतादृशदलद्वयावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकं कारणतावच्छेदकतयापि कारणताचतुष्टयमिति मिलित्वा कार्यकारणभावाष्टकापत्त्या तवैव गौरवमिति वाच्यम् । एवमनुधावने पर्वतपक्षकवन्हिसाध्यकधूमलिङ्गकानुमितित्वघटकस्य पर्वतपक्षकत्वादित्रयस्य विशेषणविशेष्यभावभेदेन षड्विधतया तत्प्रत्येकावच्छिन्नं प्रति वन्हिव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वघटकदलद्वयस्य मिथो विशेषणविशेष्यभावापन्नस्य हेतुतावच्छेदकत्वसम्भवेन गुरुतरकार्यकारणभावद्वादशधापत्त्या तवैव मनस्यातिगौरवग्रस्तत्वात् । किं च पर्वतधर्मिकवन्हिव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे परामर्शस्य धूमव्यापकत्वांशे पक्षे धूमवत्त्वांशे च भ्रमत्वग्रहदशायामिव हेतौ व्याप्यत्वांशे भ्रमत्वग्रहदशायां पक्षे व्याप्तिविशिष्टधूमवत्त्वांशे भ्रमत्वग्रहदशायां चानुमितेरस्वीकार्यतया व्याप्यत्वांशे भ्रमत्वज्ञानाभावस्य व्याप्तिविशिष्टधूमवत्त्वांशे भ्रमत्वज्ञानाभावस्य च तादृशानुमितिं प्रति हेतुत्वमपि महागौरवग्रस्तम् । न च पर्वतधर्मिकवन्हिव्याप्यनवच्छिन्नधूमप्रकारक-

नैव व्याप्तीनामनुगमात् । नन्वत्र कारणे कार्य्यमेव प्रमाणं तच्च कार्य्यकारणभावग्रहे सति स्यात् स एव तु न सम्भवति गौरव-

---

ज्ञानत्वावच्छेदेन पर्वतांशे भ्रमत्वग्रहदशायां मीमांसकैरप्यनुमिते-र्वारणाय तादृशभ्रमत्वज्ञानाभावस्य हेतुताया वाच्यत्वादिदं गौरवं त-न्मतेपि समानमिति वाच्यम् । तादृशभ्रमत्वज्ञानस्यानुमित्यप्रतिब-न्धकत्वात् । अन्यथा पक्षधर्मताज्ञानस्य व्याप्त्यनवच्छिन्नधूमप्रकार-कत्वसन्देहदशायामप्युक्तभ्रमत्वज्ञानस्यानुमितिविरोधितापत्तेः । न चोक्तभ्रमत्वग्रहकालीनस्य पक्षधर्मताज्ञानधर्मिकव्याप्त्यनवच्छिन्नधू-मप्रकारकत्वज्ञानस्यैव तथाप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया परेषां मतेः सा-म्यमिति वाच्यम् । तादृशस्य भ्रमत्वत्वावच्छेदकधर्मवत्ताग्रहस्यानु-मितिप्रतिबन्धकताया नैयायिकैरप्यवश्यं स्वीकार्यत्वात् । अन्यथा पर्वतधर्मिकवन्हिव्याप्यधूमवत्ताज्ञानत्वावच्छेदेन पर्वतांशे वन्हिव्या-प्यधूमभ्रमत्वग्रहदशायां तत्तत्परामर्शधर्मिकस्य वन्हिव्याप्यधूमव-त्ताज्ञानत्वज्ञानस्य सत्त्वेप्यनुमितिप्रसङ्गात्।न चानुगतधूमलिङ्गकत्वस्य दुर्वचनतया धूमलिङ्गकवन्हिसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति व-न्हिसाध्यकधूमव्यापकत्वानिश्चयत्वेन हेतुत्वासम्भवः तदसत्त्वे प-रामर्शहेतुतावादिनां तत्तदनुमितिव्यक्तौ तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वस्य वक्तव्यतया अवच्छेदकलाघवासम्भवेन यत्रानुमितेः पूर्वं विशिष्टपरामर्शो नानुभवसिद्धः तत्र ज्ञानद्वयस्यैव विशिष्य हेतुता-या दुर्वारत्वादिति । अत्रोच्यते । माभूत् सर्वत्रानुमितौ परामर्शोनु-गतरूपेण हेतुः, तथापि यस्य पुंसः पर्वते वन्ह्यनुमितिर्नालोकादिहेतु-का किं तु धूमलिङ्गिकैव तत्पुरुषीयवन्हिसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयवन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनैकरूपेण परामर्श-स्य हेतुत्वं तादृशस्थलमादायैव न्यायमीमांसकयोर्विचार उद्भाव-नीयः । वस्तुतो धूमलिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वमनुगतं प्राग्व्य-वस्थापितमतस्तदवच्छिन्नं प्रत्येव वन्हिव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन लाघवाद्धेतुत्वमिति भावः । अत्रेत्यादि । यत्र परामर्शो नानुभव-सिद्धः तत्रानुमित्यात्मकं कार्यमेव स्वकारणे परामर्शेनुमानविधया

ज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत आह कारणताग्रहेति। कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्म्यन्तरानिर्णयस्याभावेन तद्घटितगौरवस्यानिर्णयादित्यर्थः। सम्भाव्यते तावदिदं धर्म्यन्तरकल्पनं विना कारणत्वस्यैवाशक्यनिर्वाहत्वादिति चेत्। सम्भाव्यतां न तु तत्प्रतिबन्धकम्, सामान्यतः कार्य्यकारणभावग्रहस्य प्रायशो विलयप्रसङ्गात्। तत्र तत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकरूपान्तरविरहे-

प्रमाणमित्यर्थः। सति स्यादिति।अन्यथा साऽनुमितिः विशिष्टज्ञानपूर्वकाऽनुमितित्वात् इत्यादिरप्रयोजकत्वसम्भवादिति भावः। स एव कार्यकारणभावग्रह एव। गौरवेति।धर्मिकल्पनारूपेत्यादिः।तत्फलस्य कारणताग्रहफलस्य। तद्घटितेति। धर्म्यन्तरघटितेत्यर्थः। ननु परामर्शत्वं यद्यनुमितिजनकतावच्छेदकं स्यात् क्लृप्तपरामर्शातिरिक्तवृत्ति स्यादित्येवं क्रमेण गौरवसम्भावनैव परामर्शत्वेन हेतुत्वग्रहे विरोधिन्यस्तु तस्यां धर्म्यन्तरोपस्थितेरनपेक्षत्वेन सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातायोगादित्याशयेन शङ्कते सम्भाव्यते तावदिदमिति। आपाद्यते तावदिदं धर्म्यन्तरकल्पनागौरवमित्यर्थः। ननूक्तसम्भावनायामप्रयोजकत्वमत आह धर्म्यन्तरमिति। कारणतावच्छेदकत्वहेतुकापत्तिमात्रं न कारणत्वग्रहप्रतिबन्धकं तथासति वन्हित्वं यदि धूमजनकतावच्छेदकं स्यात्तदा क्लृप्तवन्ह्यतिरिक्तवृत्ति स्यादित्यादिसम्भावनया प्रतिबन्धात् वन्हित्वादिनापि धूमादिजनकताग्रहो न स्यादित्याशयेन परिहरति सम्भाव्यतामिति। तत् सम्भावनम्। यत्र विजातीयघटादौ चैत्रत्वादिना हेतुत्वं तत्र बाल्यादिभेदेन भिन्नचैत्रव्यक्तीनां प्रत्यक्षेण सर्वसिद्धत्वादुक्तरूपेणातिरिक्तसम्भावनैव तत्र न सम्भवतीत्यत उक्तं प्रायश इति। ननु वन्हित्वादौ धूमादिजनकतावच्छेदकत्वहेतुकापत्तिमात्रं न तादृशावच्छेदकत्वज्ञानविरोधि किं तु लाघवादिप्रतिसन्धानविशिष्टमेव तथेत्याशयेन शङ्कते तत्र तत्रेति। वन्हिधूमादिस्थले वन्हित्वादिकं विहाय धूमत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति नियतपूर्ववर्तिनावच्छेदकीभूतलघुरूपान्तराभावादेव ताद्रूप्येण

ज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकम् । न चैवमतिरिक्तावि-
शिष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं दोषाय, सप्रमाणकत्वात् का-
रणताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्याम-
दोषत्वात् । न चासन्निकृष्टे धूमे तदभावः, भवन्मता-
नुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणधूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदु-
त्पादात् । यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपरिमाणव-
त्त्वात् आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनीतातीन्द्रिय-
साध्यसाधनयोराकाशवृत्तितया स्मरणे व्यभिचाराज्ञाने
मनसा व्याप्त्यनुभवः । अनुमानयोः प्रत्येकतदुभयसह-

णागत्या गौरवमप्यास्थीयते इति चेव, इहापि तद्विरहस्यासकृदावे-
दितत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति । व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्व-
ग्रहासम्भवं निरस्यति न चेति । अनुमानयोरिति । अनुमितैक-

कारणतायामुक्तसम्भावना न विरोधिनी तादृशधर्मान्तरसत्त्वप्रति-
सन्धानसहिताया एव निरुक्तसम्भावनायाः प्रतिबन्धकत्वादिति
भावः । इहापीति । गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकेत्यादिरूपस्य तत्त-
त्कालादिघटितत्वेन प्रागेव दूषितत्वादिति भावः । न चेत्यादिमूलस्य
गौरवाभिप्रायकत्वे न चैवमतिरिक्तेत्यादिप्रागुक्तग्रन्थेन पौनरुक्त्यमत
आह व्यभिचारेति । लाघवादिप्रतिसन्धानशून्याया एव व्यभिचार-
शङ्कायाः कारणत्वग्रहविरोधित्वान्निर्णयेनेत्युक्तम् । ननु प्रत्येकानु-
मानयोः सहचाराग्राहकत्वेपि नित्यद्रव्यत्वादिना गगनादौ नित्यप-
रिमाणवत्त्वमनुमाय नित्यपरिमाणवद्गगनं निरवयवद्रव्यं विभुत्वादि-

चाराविषयत्वेन व्याप्त्यग्राहकत्वात्। न चातीन्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयम्, तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभावात्। न च तदुपनयसहितस्य मनसो बहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्तरत्वम्, इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुपनयस्य नियतव्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वात्। सहकारिता च तदभावेऽपि भवति। बहिरिन्द्रियलिङ्गसादृश्यादिव्यापारं विनापि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मनसा संसर्गानुभवस्य सकलजनसिद्धत्वात्। कथमन्यथा

साध्यविशिष्टे साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोपगमेऽपि नियमांशग्रहासम्भवादिति भावः। नियतव्यापारेति। एकसम्बन्धिज्ञानाधीनसम्ब-

---

त्यनुमानमेव साध्यसाधनसहचारग्राहकमत आह अनुमितेति। अनुमितं यदेकसाध्यं नित्यपरिमाणवत्त्वादि तद्विशिष्टे धर्मिणि साध्यान्तरस्य निरवयवद्रव्यत्वादेरनुमित्यैवेत्यर्थः। पक्षतावच्छेदकीभूतहेतोः सामानाधिकरण्यस्य संसर्गमर्यादया साध्ये भानेऽप्यनुमित्युपयुक्तं सामानाधिकरण्यप्रकारं ज्ञानमसिद्धमेवेत्याबेदयितुमुक्तमुपगमेपीति। वस्तुतस्तदुपगमेपि प्रकृते न निर्वाह इति भावः। मूले नियतव्यापाराभावेनेति। तथा च बहिर्गोचरप्रमायां नियतव्यापारवत्त्वमेव मानसान्यप्रमाकरणत्वे तन्त्रं न तु निरुक्तबहिर्गोचरप्रमोत्पादकत्वमात्रं तथा च पूर्वोक्तापत्तावप्रयोजकत्वमत एवाह सहकारिता चेति। प्रथमव्याख्यातापत्त्यनुसारेण दीधितौ एकेति। चरमव्याख्यानुसरणे तु नियतव्यापाराभावेनेत्यादिमूलस्य प्रत्यक्षजातीयप्रमासामग्रीविरहनियतप्रमोत्पादकत्वाभावेन तद्विजातीयप्रमित्यकरणत्वा-

कविकाव्यादिकमिति । स्यादेतत्, पक्षधर्मस्य व्याप्य-
ताज्ञानं नेन्द्रियेण, वह्नेरसन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिक-
रण्यस्य व्याप्यत्वस्यायोग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सक-
लधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणाद्वो-

———

न्ध्यन्तरस्मरणादितः क्वचिद्विशिष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन न तस्य
व्यापारत्वं यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र तद्व्या-
पारत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्प्रमाव्यक्तिं प्रति
कारणत्वेऽपि न क्षतिः, प्रमावैजात्यस्यैवात्र प्रमाणान्तरनिमित्त-
त्वात् । न चात्रापि प्रमावैजात्यम्, अनुपलम्भबाधितत्वात् मानाभावा-

———

दित्यर्थः । स चाग्रिमदीधितौ व्यक्तीभविष्यति । क्वचिदिति । यत्र
हेतुस्मरणान्तरं तत्सम्बन्धिव्याप्तिपक्षधर्मतयोः स्मृत्योपनीतभाना-
त्मकः परामर्शः तत्रेत्यर्थः । अनियतत्वेनेति । हेतुव्याप्तिपक्षधर्मत्वा-
नां समूहालम्बनस्मृत्यापि क्वचित्परामर्शोत्पादादिति भावः । तस्य
सम्बन्ध्यन्तरस्मरणस्य । तद्व्यापारत्वात् तद्व्यापारशब्दार्थत्वात् ।
ननु तत्तद्बुद्धिव्यक्तिमुत्पाद्यैव तत्तदुपनयव्यक्तेः परामर्शजनकत्वा-
त् नियतव्यापारवत्त्वं दुर्वारमतस्तादृशव्यापारवत्त्वेनैव प्रमाणान्तर-
त्वमापादनीयमत आह वस्तुतस्त्विति । न क्षतिः न व्याप्त्युपनयस्य
प्रमाणान्तरत्वापत्तिः । प्रमावैजात्यस्यैवेत्येवकारेण यदसाधारणं सह-
कारित्यादेः प्रतिक्षेपः । अत्र करणे । निमित्तत्वात् नियामकत्वात् ।
तथा च प्रत्यक्षविजातीयप्रमायां नियतव्यापारवत्त्वमेव मानसान्य-
प्रमाकरणत्वरूपप्रमाणान्तरत्वे न तन्त्रं न तु बहिर्गोचरप्रमायां नि-
यतव्यापारवत्तामात्रमित्युक्तक्रमेणाव्याप्तावप्रयोजकत्वमिति भा-
वः । अत्राप्यसन्निकृष्टादिलिङ्गकानुमितिजनकज्ञानेऽपि प्रमावैजात्यं
प्रत्यक्षाद्यवृत्तिजातिमत्त्वम् । ननु वैजात्यस्य प्रामाणिकत्वे तदनुपल-

पनीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्यैवेति वाच्यम् । एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमव-

---

च । उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात् । अत एव बाह्यान्तरप्रत्यभिज्ञासादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तत्ताप्रतियोग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात् ज्ञानद्वयकल्पने च स्थैर्यमात्र-

---

म्भस्तृणारणिमण्यादिप्रयोज्यजातिवत् भविष्यतीत्यत आह माना-भावाच्चेति । ननूपनयजन्यतावच्छेदकतयैव वैजात्यं सेत्स्यतीत्यत आह उपनयस्य चेति । उपनयस्य कारणताविशेषणज्ञानतया सन्निकर्षतया चोभयथापि वैजात्यं कार्यतावच्छेदकं नेति भावः । अत एव उपनयस्य जात्यव्यवस्थापकत्वादेव । उपनयस्य बहिरिन्द्रिये मानसेन सहकारित्वसूचनाय बाह्याभ्यन्तरेति । उपनयजन्यतावच्छेदकजातेश्चाक्षुषत्वमानसत्वव्याप्यतानिराकरणाय तदित्यपि कश्चित् । विशेष्यांशे उपनयस्यासामर्थ्यात्तदंशे साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाच्च प्रत्यक्षाणामित्युक्तम् । बाह्यप्रत्यभिज्ञा सोयं घट इत्याकारा अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा योहमद्राक्षं सोहं स्पृशामीत्याकारा। तत्तेति प्रत्यभिज्ञायाः, प्रतियोगीति सादृश्याभावयोः, प्रत्यक्षस्य । अन्यथेति । सर्वांशे लौकिकप्रत्यक्षे यत्र चाक्षुषत्वं तत्र नोपनयप्रयोज्यजातिर्यत्र च स्पार्शनाद्युपनीतभाने तादृशी जातिर्न तत्र चाक्षुषत्वमेकत्र च स एवायं सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषे तयोः सङ्कर इत्यर्थः । चाक्षुषत्वादिव्याप्यनानावैजात्यानामुपनयजन्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे च गौरवं प्रत्यक्षत्वस्यैव तथात्वसम्भवादिति भावः । ननु स एवायं सुरभि चन्दनमित्यादौ विशेष्यविशेषणयोर्विभिन्नमेव ज्ञानद्वयं वाच्यमत एव तत्र तत्राप्युपनीतभाने चाक्षुषत्वादेरसत्त्वान्न तेनोपनयप्रयोज्यजातेः साङ्कर्यमत आह ज्ञानद्वये-

द्विशेषे पर्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमद्भेदग्रहो वह्निमत्त्व(संसर्ग)ग्रहो वास्तु किमनुमानेन, पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्त्यवच्छेतकतयेति चेन्न । वह्निमान्न वेति संशयानुरोधेन स्वत-

———

मुच्छिद्येत व्यवस्थापितश्च विशिष्टज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वम् । न च प्रमाणान्तरासहकृतोपनयजन्यतावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः, इतरासहकृतत्वेनाजनकत्वात् असिद्धेश्च उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजननस्यैवोपगमात् । पृथागिति । न चैवं धारावाहि-

———

ति । पूर्वापरकालीनयोरभेदरूपं स्थैर्यं प्रत्यभिज्ञायाः ज्ञानद्वयत्वपक्षे न सिध्येदित्यर्थः । तथा च तदनुरोधेन प्रत्यभिज्ञायां विशिष्टज्ञानत्वे तत्रैव साङ्कर्यमावश्यकमिति भावः । नन्वयं स एव तन्मात्रवृत्तिधर्मवत्त्वादित्याद्यनुमानमेव लाघवादिसहकृतं स्थैर्यनियामकमावश्यकं भविष्यतीत्यत आह व्यवस्थापितं चेति । अन्यथाख्यातौ व्यवस्थापितमित्यर्थः । व्यवहारः इच्छाप्रवृत्त्यादिः । तथा च लाघवात्सुरभिचन्दनत्वादिप्रकारकेच्छादौ तादृज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तादृशचाक्षुषविशिष्टज्ञान एव साङ्कर्यमावश्यकमिति भावः । प्रमाणान्तरेति । प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावविशिष्टेत्यर्थः । अजनकत्वादिति । लाघवादुपनयत्वमात्रेणैव तथात्वादिति भावः । ननु मयापि उपनयत्वमात्रेणैव विजातीयज्ञानं प्रति हेतुत्वं वाच्यम् । न चैवं लौकिकप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामपि तादृशज्ञानापत्तिः, प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यापि तत्र हेतुत्वादत आह असिद्धेश्चेति । सर्वांशोपनीतभानस्थले प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहस्यासिद्धेश्चेत्यर्थः । असिद्धिं विवृणोति उपनयेति । यद्यपि सर्वांशे उपनीतभानस्य प्रत्यक्षत्वे मानाभावः तद्व्यञ्जकलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य तत्राभावात् । तथापि तत्प्रकारकप्रत्यक्ष-

न्त्रवन्हिमत्त्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्र-विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, गौरवात् । अथ यो यत्र विशिष्य पूर्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ताप्रत्यभिज्ञाने, न च पर्वते विशिष्य

कोच्छेदः, इतरमात्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात् । कोटि-स्मरणस्य संशयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषद-र्शनकाले च संशयायोगादाह न चेति । गौरवादिति । न चैवम-भावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिः । अभावग्रा-

---

त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वादुपनयजन्यत्वमेव तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसाधकमेतदेव सूचयितुं सन्निकर्षवशेनेत्यु-क्तम् । न च सर्वांशोपनीतभान एव मानाभावः, आत्माद्यंश एवान्त-तो लौकिकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । कामिनीजिज्ञासादिना प्रतिब-न्धवशादात्मादेरग्रहसम्भवादिति दिक् । एवमिति । स्वतन्त्रविशेषण-ज्ञानत्वेन हेतुत्वे इत्यर्थः । इतरेति । तथा च तद्विशेष्यकतद्विशिष्टबु-द्धौ तदितरमात्रविशेष्यतानिरूपिततद्विषयताकज्ञानत्वेन हेतुत्वं तच्च धारावाहिकस्थलेपि अक्षतं तत्र द्वितीयादिज्ञानविशेष्यीभूतधर्मि-विशेषणतयैव प्राथमिकादिज्ञानविशेषणस्य घटत्वादेर्भानात् । न च मात्रपदं व्यर्थम् । उभयविशेषणतया गृहीतस्य घटत्वादेः पश्चादेक-त्र विशिष्टबुद्धेः संपत्त्यर्थं तदुपादानादिति भावः । संशयेनेति । ना-शादित्यन्वितम् । तस्य चेति । संशयस्य चेत्यर्थः । ननूत्पन्नसंशय-स्य नाशेपि संशयान्तरोत्पत्त्यैव स्वतन्त्रविशेषणज्ञानं स्थास्यतीत्य-त आह विशेषदर्शनेनेति । प्रामाणिकं गौरवमित्याशयेन शङ्कते न चैव-मिति । भावस्य प्रतियोगिनः । सामग्र्या इति । न च भावविशि-ष्टबुद्धावभावनिश्चयाभावस्य कार्यसहवर्तित्वेन हेतुत्वोपगमादेव

पुरा वन्हिरवगतः, यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र सं-
स्कारवशाच्चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमि-
तिरिति चेत् । तर्हि पक्षधर्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य
व्याप्तिरवगतेति कथं संस्कारवशात्तद्गतव्याप्तिबोधः प्र-
त्यक्षेण । न च सहचारदर्शनजन्यसंस्कारसहितेनेन्द्रिये-
ण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूमवत्पर्वतीयधूमे

हक्सामग्र्या बलवत्या प्रतिबन्धात् । अभावाविशेषणत्वेनोपस्थि-
तिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् । वस्तुतः स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्ट-
धीहेतुत्वेऽनुमित्यर्थमेव त्वयापि तत्स्वीकरणीयं न हि विशिष्टप्र-
त्यक्षं प्रत्येव तथात्वं मानाभावात् । तर्हीत्यादि । वस्तुतो यत्र क्व
चिदपि गृहीतस्य धर्मिणि साधारणधर्मदर्शनात् स्मृतस्य संशया-
दिसाधारणी विशिष्टधीः, इयांस्तु विशेषो यत्कोटिद्वयसहचरितधर्मा-

---

तदानीं भावविशिष्टबुद्ध्यसम्भवात्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव
इति वाच्यम् । यत्र स्वधर्मिकाप्रामाण्यग्रहोत्तरमभावस्य निश्चयोत्प-
त्तौ उत्तरकालं भावविशिष्टबुद्धिस्तत्राप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टाभा-
वनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य कार्योत्पाददशायामसत्त्वात्ताद्रूप्येणा-
भावनिश्चयाभावस्य भावबुद्धौ हेतुत्वासम्भवादिति भावः । यत्र
स्वातन्त्र्येणाभावस्योपस्थितावप्यभावस्यैव विशिष्टधीरग्रे भविता त-
त्र भावबुद्ध्यनुत्पत्त्यर्थमभावप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वध्रौव्येऽ-
भावाविशेषणत्वेनोपस्थितेर्हेतुत्वं 'विफलमित्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन
सूचितः । व्याघातमप्याह वस्तुत इति । मानाभावादिति । न च वि-
शिष्टज्ञानत्वं विशिष्टानुभवत्वं वाऽनुमित्यादिस्थले सन्दिग्धव्यभिचा-

दर्शनात् कोटिद्वयस्मरणे संशयोऽन्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति । एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्मे व्याप्तिमनुमाय वन्ह्याद्यनुमितिरिति परास्तम् । धूमत्वाद्यनुपस्थित्या धूमत्वादेर्वन्हिव्याप्तिव्याप्यत्वाग्रहे वन्ह्यननुमितिप्रसङ्गाच्च । एतेन यद्धर्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतमुपनयवशात् तद्धर्मविशिष्ट एव तद्भासते, धूमवत्त्वावच्छेदेन च वन्हिमत्त्वग्रहाद्धूमवानेव वन्हिमानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्वतो वन्हिमानित्यपि परास्तम् । मानाभावात् चन्दनत्वाद्यवच्छेदेन गृहीतस्य सौरभादेः पुरोवर्त्तिनि चन्दनत्वादिदर्शनादिदं सुरभि इत्या-

———

रितया न तज्जन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । अभावविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकवशाद्यत्र घटाभावत्वप्रकारकस्मरणोत्तरं घटस्यैव भूतलादौ विशिष्टप्रत्यक्षं तत्र तादृशप्रत्यक्षत्वस्यापि सन्दिग्धव्यभिचारत्वादिति भावः । ननु पक्षधर्मधूमे व्याप्तेर्न स्मृतिः किं तु धूमत्वहेतुकानुमितिरेवेति यदि ब्रूयात्तदोक्तप्रतिबन्धभावादाह वस्तुत इति । दर्शनादिति । पञ्चम्यर्थो हेतुत्वम् । तच्चोद्बोधकविधया कोटिस्मृतिं प्रति बोध्यम् । तेन साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यस्मृतेर्वा संशयत्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वेपि न क्षतिः । साधारणीत्युक्त्या संशयत्वस्य निश्चयत्वस्य चोपनयजन्यतावच्छेदकत्वं प्रतिक्षिप्तम् । अत एवान्यथैव संशयनिश्चयौ सम्पादयति इयांस्त्विति । एतेन यो यत्रेत्यादेरुपेक्षितत्वेन । यो यत्रेत्यादिनियमस्य प्रामाणिकत्वे पुनराह धूमत्वेति । तथा च तर्हीत्याद्युक्तप्रतिबन्दिस्तदवस्थैवेति भावः । अत एवेति । निरस्तमित्यग्रेतनेनान्वयः । तद्धर्मविशिष्ट एवेति । तद्धर्मविशिष्टविशेष्यकतदुपनीतप्रत्यक्षं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्वत्त्वधीजन्यतदुपनयत्वेनैव हेतुत्वमतः पूर्वं धूमान्तर एव धूमत्वरूपेण व्याप्तिग्रहेपि तादृप्येण पक्षधर्मधूमे व्याप्त्युपनीतभाने बाधकाभाव इति भावः । मानाभावादिति उक्तक्रमेण हेतुतायां मानाभावादित्यर्थः । ननु व्यापकस्यानन्यथासिद्धत्वे कारणत्वमर्थायातमत आह चन्दनेति । व्यभिचाराच्चेति । तथा च न व्यापकत्वमिति

व्याप्त्यवगमो वन्हेस्तु न प्रत्यक्षसामग्री सन्निकर्षाभावा-
दिति वाच्यम् । हेतुसाध्यसाक्षात्कारं विना प्रत्यक्षेण
व्याप्त्यग्रहात् । न च पर्वते वह्निसाक्षात्कारः, न च
पक्षधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यविशेषो व्याप्तिः पक्षे
साध्यग्रहं विनेत्युक्तम् । उच्यते । विशेषणज्ञानं तस्य

दिबुद्धौ व्यभिचाराच्च । यदि चावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्यमपि
तत्र भासत इति नियमोऽपि तत्र प्रामाणिकस्तदा धू-
मवानयं पर्वतो वन्हिमानित्येव धीरस्तु, न हि लिङ्गो-
पधानभाने बाधकमन्यत्साधकविरहात् । हेतुसाध्येति । स-
म्बन्धिद्वयनिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षं प्रति सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुता-
याः संयोगादिस्थले त्वयैव क्लृप्तत्वात् तदनादरेऽपि साध्यघटि-
तमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्यप्रत्यक्षसामग्रीं विनाऽसम्भवादिति
भावः । विशेषणेत्यादि । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे

भावः । मूले सन्निकर्षाभावादिति । चक्षुर्योग्यविद्यमानद्रव्यचाक्षुष-
सामान्यं प्रत्येव चक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वादिति भावः । ससम्बन्धि-
कपदार्थप्रत्यक्षे सम्बन्धिप्रत्यक्षत्वेन हेतुतायाः परैरनङ्गीकारादाह
दीधितौ सम्बन्धिद्वयेति । त्वया नैयायिकेन । तथा च तन्मतमनु-
सृत्यैवेदं दूषणं दत्तमिति भावः । मूले न च पर्वते वन्हिसाक्षा-
त्कार इति । सम्भवतीति भावः । न च पक्षधर्मस्येत्यादिमूलमभिप्रे-
त्याह तदनादरेऽपीति । तथा च पक्षे साध्यग्रहं विनेति मूलस्य प-
क्षीयसाध्यमविषयीकृत्य तत्सामानाधिकरण्यरूपा व्याप्तिर्गृहीतुं न
शक्यत इत्यर्थः । भ्रमात्मकविशिष्टबुद्धेर्विशेष्यविशेषणसम्बन्धं वि-
नाप्युत्पत्त्या व्यभिचारादाह तदंशे प्रमात्व इति । विशेषणांशे प्रमा-

विशेष्ये सम्बन्धस्तयोरसंसर्गाग्रहो विशेषदर्शनं विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षौ गौरयमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारणम्। अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वम्। एकैव हि सा व्याप्तिः तयो-

---

लौकिकत्वे वा, विशेषदर्शनञ्च विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया क्व चित्सहचरितधर्म्मदर्शनत्वेन विशेषणस्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरिक्तसन्निकर्षस्तदंशे लौकिकतायामुपयुज्यते। एकैव हीति। वस्तुतो व्याप्तिभेदेऽपि न क्षतिः सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् वन्हेरसन्निकर्षादिति। ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुताशनो न हि बहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः

त्व इत्यर्थः। उपयुज्यत इति परेणान्वयः। स्वमते प्रमात्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्दण्डवयमासीदित्यादिप्रमायां व्यभिचाराच्चाह लौकिकत्वे वेति। सम्बन्धस्येत्यादिः। विनापि विशेषदर्शनं विशिष्टप्रमोत्पत्त्या व्यभिचारादाह विशेषदर्शनं चेति। व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं चेत्यर्थः। क्व चित्। व्यावर्त्तकत्वाद्यग्रहस्थले। ननु प्रागुक्तस्य विशेषणाज्ञानस्यैव सन्निकर्षविधयाप्युपयोगसम्भवात्तदीयसन्निकर्षस्य पुनरुपादानं विफलमत आह विशेषणस्येति। ज्ञानसत्त्वेपीति। संस्कारस्येव निर्विकल्पकस्याप्ययोग्यत्वादेव स्वविषयोपधानेन प्रत्यक्षासम्भवाद्गौरित्यादिप्रत्यक्षे गोत्वनिर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वेपि क्षत्यभावात् इत्याशयः। सामान्यतः सामान्यलक्षणया। व्याप्तित्वेन व्यापकसामानाधिकरण्यत्वेन। तथैव व्याप्तित्वेनैव। नन्वाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यविषयताके ताद्दशातिरिक्तसंसर्गानवच्छिन्नद्रव्य-

रसंसर्गाग्रहो धूमत्वविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणम् । न च वह्निविशिष्टज्ञानसामग्री, वह्नेरसन्निकर्षात् । कश्चित्तु धूमत्वे

———

दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात् । कथमन्यथा पक्षधर्मे वन्हिमत्त्वगर्भिता व्याप्तिरत्र गृह्यते । न चाधेयतया मुख्यविशेष्ये

———

विषयताके वा चाक्षुषादौ चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वात्कथं चक्षुरसंयुक्तस्य पर्वतीयवन्हेश्चक्षुषा निरूपणमित्याशङ्क्य निषेधति न हि बहिरित्यादि । घटवद्भूतलमित्यादिमानसोपनीतभाने व्यभिचारादाह बहिरिति । गुणादौ चक्षुःसंयोगविरहेपि आधेयतया चाक्षुषोत्पादाद्द्रव्यस्येत्युक्तम् । घटो नास्तीत्याकारकघटचाक्षुषे व्यभिचारादुक्तमाधेयतयेति । ननु पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितौ वन्हेर्नाधेयतया भानं किं तु पर्वतस्यैव वन्हेराधिकरणतयेत्युक्तकार्यकारणभावो न वन्हेरुपनीतभाने बाधक इत्यत आह तद्वत्त्वस्य वेति । द्रव्यवत्त्वस्य वेत्यर्थः । अत्राप्याधारतातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नद्रव्यविषयताकचाक्षुषादिकं प्रति चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वे तात्पर्यान्न द्रव्यस्य निर्विकल्पार्थं कारणान्तरापेक्षेति ध्येयम् । व्यभिचारादिति । चक्षुरसंयुक्तस्यापि दण्डस्याधारतया पुरुषे भानादिति भावः । ननु दण्डी पुरुष इत्यत्र मत्वर्थे सम्बन्ध एव दण्डः प्रतियोगितया प्रकारो न तु पुरुषेप्याधारतयेति यदि ब्रूयात्तदाऽपि व्यभिचारमाह कथमिति । अन्यथा उक्तक्रमेण हेतुत्वसत्त्वे । वन्हिमत्त्वगर्भितेति । तथा च पर्वतीयधूमधर्मिकव्याप्तिग्रहे साध्यसामानाधिकरण्यकोटौ वन्हेरधिकरणांश एवाधारतया प्रकारत्वात्तत्रावश्यं व्यभिचार इति भावः । न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । आधेयतया आधेयत्वनियामकसंयोगसम्बन्धेन । यथाश्रुते पर्वतो वन्हिमानित्याकारकबुद्धावाधेयत्वस्याविषयत्वादलग्नकतापत्तेः । साक्षाद्द्रव्यग्रहे साक्षात्कारा-

परम्परासम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वं पूर्वगृहीतं तथा च संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृ-

---

साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायाञ्च तत्तावदभेदो भासत इति न दण्डादेः साक्षात्प्रकारतेति वाच्यम् । मानाभावात्।धूमवान् वन्हिमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात्, तत्तासंसर्गस्यापि प्रत्यभिज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि वन्हिमद्-

---

त्मकद्रव्यग्रहे । तेन पर्वतस्य वन्हिमत्तया स्मरणे गुणवत्तया वा प्रत्यक्षे न व्यभिचारः । एवं च मुख्यविशेष्यतानिरूपिताधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यनिष्ठप्रकारतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति समवायेनेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वाद्वन्ह्यादौ तद्विरहादेव प्रत्यक्षासम्भव इति भावः । आधेयतयेत्यस्य फलमाह अभेदेति । अभेदसंसर्गेण रजताद्यारोप इत्यर्थः । तथा चेदं रजतमित्यादिभ्रमे रजतादिद्रव्यस्य मुख्यविशेष्ये प्रकारत्वेऽप्याधेयतानियामकसंयोगादिसम्बन्धेनाप्रकारत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । मुख्यविशेष्य इत्यस्य फलमाह दण्डाद्यात्मकेति । न साक्षादिति । दण्डादेर्न मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतेत्यर्थः । दण्डादिमतः पदार्थान्तरे प्रकारत्वेन मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति भावः । मानाभावादिति । लाघवान्निर्विकल्पकसाधारणं द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येवेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वादिति भावः । उक्तक्रमेण हेतुतायां साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह धूमवानित्यादि । यद्यपि वन्हिमानित्येव सामान्यजन्यप्रत्यक्षे व्यभिचारः सम्भवति, तथापि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितद्रव्यप्रकारताकप्रत्यक्षं प्रतीन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वोक्तावपि व्यभिचारसम्पत्त्यर्थं धूमवत्त्वस्य धर्मितावच्छेदकतयोल्लेखः । सामान्यप्रत्यासत्तौ विवादादाह तत्तासंसर्गस्येति । मुख्यविशेष्य इत्यादिः । तथा च यत्र प्रत्य-

त्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्वमनुभवात्
एवञ्च धूमत्वव्याप्यत्वपरामर्शादेवानुमितिरिति प्राह ।

———

भेदग्रहेणैव कृतार्थत्वाच्च । एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स
हेतुरिति निरस्तम् । चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्ड्ययमासी-
दयं दण्डीत्यादिग्रहस्यानुभविकत्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभा-

———

भिज्ञायां दण्डाद्यात्मकतत्त्वैव धर्मिणि साक्षात्प्रकारस्तत्र व्यभिचार
इति भावः । यद्यनुभवसिद्धमपि प्रत्यभिज्ञायास्तत्ताप्रकारकत्वमपल-
प्यते, अपलप्यतां तर्हि परामर्शाज्जायमानस्यापि पर्वतो वह्निमानि-
त्यादिज्ञानस्य धर्म्यंशे वह्निप्रकारत्वम् । वह्निमद्भेदावगाहिप्रत्यक्ष-
त्वेनैव तस्य वन्ह्यर्थिप्रवृत्त्युपयोगित्वसम्भवात् । तथा चोक्तक्रमेणे-
न्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वेप्यनुमितिर्नाधिका प्रमेत्याशयेनाह प्रकृतेपीति।
एतेनेति । पर्वतो वन्हिमानित्यादिबुद्धेर्वन्हिमद्भेदप्रत्यक्षत्वेन कृतार्थ-
त्वेनेत्यर्थः । तत्ताकारानुपनीतेति । तत्तात्वप्रकारतानवच्छिन्नेत्यर्थः ।
तादृशेति । मुख्यविशेष्यतानिरूपिताधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यनिष्ठ-
प्रकारताकसाक्षात्कार इत्यर्थः । दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ दण्डप्रत्य-
क्षे व्यभिचारवारणार्थं मुख्यविशेष्यतानिवेशस्यावश्यकत्वादिति
भावः । सः इन्द्रियसंयोगः । ननु परामर्शाज्जायमानस्य पर्वतो व-
न्हिमानित्यादिज्ञानस्य पर्वतांशे वन्हिप्रकारकत्वं न प्रवृत्त्यर्थं कल्प्यते,
येन वन्हिमद्भेदावगाहित्वेनापि प्रवृत्त्युपयोगिता स्यात् । किं त्वनु-
भवसिद्धमेव तस्य तथात्वे । तथा च वन्हौ उक्तकारणबाधादेव तस्य
न प्रत्यक्षत्वमित्यनुमितिराधिकैव प्रमेत्यत आह चैत्रपदेति । तथा च
चक्षुराद्ययोग्यस्य चैत्रादिपदस्येव चक्षुराद्यसंयुक्तस्यापि दण्डादेश्चा-
क्षुषादिप्रत्यक्षोदयात्तत्रैव व्यभिचारान्नोक्तक्रमेणेन्द्रियसंयोगस्य हेतु-
त्वम्, येन कारणबाधाद्वन्हेरुपनीतप्रत्यक्षं न स्यादिति भावः । अती-
तत्वाद्यनवच्छिन्नतादृशद्रव्यप्रकारताकप्रत्यक्षं प्रत्येवेन्द्रियसंयोगस्य

भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात् न तु व्यक्तिः । तथा च सर्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं

———

वात् । तच्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात् । अत एव बहिरिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतु-

———

हेतुत्वमुक्त्वा कदा चिद्दण्ड्ययमासीत् इत्यत्र प्रत्यक्षे व्यभिचारवार-णसम्भवादाह अयं दण्डीत्यादि । ननु परेषामिदं रजतमित्यादिवदयं दण्डीत्यादिकमप्यगृहीतभेदं ज्ञानद्वयमेव निरुक्तकारणविरहेण वि-शिष्टप्रत्यक्षत्वायोगादिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह तत्तात्वस्येति । अति-रिक्तस्य पूर्वानुभूतद्रव्याद्यतिरिक्तस्य । तथा च तत्ताकारानुपनीत-द्रव्यप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमेवाऽप्रसिद्धमिति भावः। ननु तच्छब्दप्रयोगानुपधायकनिरुक्तद्रव्यप्रत्यक्ष एवेन्द्रियसंयोगस्य हेतु-त्वं वाच्यं तावतैव द्रव्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारवारणादत आह तच्छब्देति । निमित्तान्तरेति । तच्छब्दप्रयोगधर्मिकेष्टसाधन-त्वादिज्ञानविरहप्रयुक्तस्येत्यर्थः । अनवच्छेदकत्वादिति । अन्यथा नीलानुपधायकघटत्वादेरपि कार्यतावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । ननु तच्छब्दप्रयोगजननस्वरूपायोग्य एव निरुक्तद्रव्यप्रत्यक्षे चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वं वाच्यं स्वरूपयोग्यत्वाभावस्य कार-णान्तरविरहाप्रयुक्तत्वेन जन्यतावच्छेदकत्वसम्भवादत आह त-ज्जननेति । प्रकृतेऽपि परामर्शजनिते पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानेऽपि । तथा च निरुक्तेन्द्रियसंयोगकार्यतानवच्छेदकाक्रान्तत्वात् विनापी-न्द्रियसंयोगमुपनीतचाक्षुषाद्यात्मकस्य तादृशज्ञानस्योत्पादे बाध-काभाव इति भावः । अत एवेति । द्रव्याद्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञानादौ व्यभिचारादेवेत्यर्थः । चक्षुःसंयोगाद्यजन्ये पिशाचोपहतं गृहमि-त्यादिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियग्राह्येति । [उपहनम-

सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युपादानमफलं स्यात् । दृश्यते

रिति परास्तम् । नयनादिना रजतादेरभावग्रहाभेदारोपादौ व्य-
भिचाराच्च । अथैवं व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं नायनो दण्डीति
निश्चय इति चेत् । क्वचित्तत्सहचरितधर्मादर्शनात् तदस्मरणात्,
क्वचिच्च साधारणधर्मदर्शनादिना संशयस्यैव जननात् । सति

सम्बन्धेन पिशाचप्रकारकता अन्यथोपहननस्याद्रव्यत्वादसङ्गतेः]
मान्धातृचक्षुःसंयोगाजन्ये मान्धातुरियं भूमिरित्यादिचाक्षुषे तद्वार-
णाय विद्यमानेति । गुणादिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय द्रव्येति । च-
क्षुर्ग्राह्यस्यैव विद्यमानद्रव्यस्य प्रभादेः स्पार्शनादिग्रहे चक्षुःसंयोगस्य
हेतुत्वात्तेनेति । तत्तात्वस्यातीतमात्रवृत्तित्वमते प्रत्यभिज्ञायां व्यभि-
चारायोगादाह नयनादिनेति । ननु प्रतियोगित्वसंसर्गानवच्छिन्नद्र-
व्यचाक्षुषादौ चक्षुरादिसंयोगस्य हेतुत्वान्नोक्तस्थले व्यभिचार इत्यत
आह अभेदारोपेति । आदिना अयं चैत्रस्य पुत्र इत्यादिचैत्राद्युपनीत-
चाक्षुषोपग्रहः । एवं तदिन्द्रियग्राह्य इत्यादेरनादरे । व्यवहितेत्यनेन
विद्यमानत्वचक्षुःसंयोगाभावयोः सूचनम् । तदस्मरणादिति । तादृ-
शदण्डास्मरणादित्यर्थः । न नायनः । निश्चय इति पूर्वेणान्वयः । ए-
वमग्रेपि । दर्शनादिनेत्यादिना विशेषादर्शनाद्युपग्रहः । संशयस्यैवे-
ति । तदभावविशिष्टबुद्धेः सामग्रीसद्भावे तदभावाप्रकारकस्य तन्नि-
श्चयस्यायोगादिति भावः । ननु यत्र विशेषदर्शनादिना तदभाववि-
शिष्टधीप्रतिरोधस्तत्रैवोपस्थितस्य व्यवहितदण्डस्यायं दण्डीति चा-
क्षुषो निश्चयः स्यादित्यत्राह सति चेति । उक्तक्रमेण हेतुत्वोपेक्षणं
परिष्करोति युक्तं चैतदिति । अन्यथा तादृशकार्यकारणभावाङ्गीका-
रे । दण्डी न वेति संशयोपि चक्षुर्योग्यविद्यमानदण्डस्य चाक्षुष इति
दण्डचक्षुःसंयोगाभावे सोपि न स्यादिति भावः । न हीति । असौ
दण्डी न वेति संशयः । तस्य विद्यमानदण्डस्य । विशिष्टाविलक्षणा
चाक्षुषात्मिका बुद्धिः । नेति । न हीत्यर्थः । यथाश्रुते चक्षुर्योग्यतादृश-

च विशेषदर्शनादाविष्टत्वात् । युक्तश्चैतत्, कथमन्यथा दण्डी न वेत्यादिकः संशयः । न हि नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः । न तन्निश्चय इति चेत् । किं तेन, उक्तं हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न जन्यतावच्छेदकमिति । अस्तु वा तथा, तथापि विशेषस्यादर्शनात् संशयस्येव तद्दर्शनान्निश्चयस्यापि सम्भवात् । मा भूद्वा नायनादिरयं हुताशनादिनिर्णयो मानमस्तु स्यात् तत्र तादृशनियमस्यासन्तं

द्रव्यचाक्षुषसामान्यं प्रत्येव चक्षुःसंयोगस्य हेतुतायाः प्रस्तुतत्वात् द्रव्यप्रकारकबुद्धेरुपन्यासानर्हत्वात् इति ध्येयम् । तादृशद्रव्यगोचरचाक्षुषनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रत्येव चक्षुःसंयोगहेतुत्वं वाच्यमित्याशयेन शङ्कते न तन्निश्चय इति । असावित्यनुषज्यते । उक्तम् प्रत्यक्षमणिदीधितौ । संशयत्वमिति दृष्टान्तार्थम् । न जन्यतेति । तद्विशिष्टधीसामग्रीदशायामेव तदभावविशिष्टधीसामग्र्यभावसत्त्वे तन्निश्चयसम्भवात्तदभावाप्रकारकत्वघटितस्य तन्निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् । अन्यथा घटाप्रकारकपटवत्ताज्ञानत्वस्यापि तथात्वापत्तेरिति भावः । तदभावप्रकारकस्यापि तद्वत्तासमुच्चयस्य निश्चयत्वात्तस्याखण्डत्वमभ्युपेत्याह अस्तु वेति प्राञ्चः । वस्तुतो नन्विदं दण्डवन्न वेति संशयदशायामिदं रक्तदण्डवदिति प्रात्यक्षिकनिश्चयानुत्पत्त्या प्रत्यक्षतन्निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यं विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टतदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो निश्चयत्वं जन्यतावच्छेदकमेवेत्यत आह अस्तु वेति युक्तमुत्पश्यामः । तथा निश्चयत्वं जन्यतावच्छेदकम् । दर्शनादिति । विशेषस्येत्यनुषज्यते । सम्भवादिति । तथा च तत्राप्युक्तहेतुतायां व्यभिचार इति भावः । ननु परामर्शजनितस्य पर्वतो वन्हिमानित्यादिज्ञानस्य चाक्षुषत्वादिसम्भवेनापि अनुभवबलादानीयमानया अनुमितित्वजात्या सङ्करादाह माभूद्वेति । अयं परामर्शजन्यः । तत्र द्रव्यमानसे। तादृशनियमस्य मनःसंयोगजन्यत्वनियमस्य । अत्यन्तमिति । घटादिमानसे व्यभिचारादिति भावः । न चानुमितेः साक्षात्कारत्वे तत्तदनुमित्य-

बाधितत्त्वादिति । उच्यते । अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय-साक्षिको ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्यपरामर्शः । मानसप्रत्यक्षविशेषोऽसाविति चेत्, कुतोऽस्य प्रत्यक्षत्वम् । अनुभवत्वादिति चेत्, किमेवमनुभवत्वमन्यत्प्रत्यक्षत्वात् । स्मृत-

---

न्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नभेदानां तत्तदनुमितिसाधारण्यार्थमतिरिक्तानां कल्पनायां गौरवं स्यात्, अस्माकं तु साक्षात्कारत्वसमनियतानां तत्तदनुमित्यन्यत्वविशिष्टसाक्षात्कारत्वानां गुरुत्वादेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानामसम्भवः, घटादौ क्लृप्तस्य साक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव वा तादृशसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नभेदत्वमतो लाघवमिति वाच्यम् । अनुमितेः प्रत्यक्षान्यत्वमतेपि तत्तदनुमित्यन्यत्वविशिष्टसाक्षात्कारान्यत्वावच्छिन्नभेदानां तत्तदनुमितिसाधारण्यार्थमतिरिक्तानां कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्मन्मते तु साक्षात्कारभिन्नत्वसमानियतानां तत्तदनुमित्यन्यत्वविशिष्टसाक्षात्कारान्यत्वानां गुरुत्वादेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वात् साक्षात्कारान्यत्वावच्छिन्नभेदस्यैव लाघवेन तादृशसाक्षात्कारान्यत्वावच्छिन्नभेदत्वसम्भवाच्चेति ध्येयम् । अथानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वं प्रमितिवैजात्याभावाद्वा खण्ड्यते, चाक्षुषादेरिवानुमितेरपि साक्षात्काराविशेषतया तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणेन्तर्भावाद्वा, नाद्य इत्याह अस्ति तावदिति । ज्ञानविशेषः अनुमितित्वाख्यवैजात्यवान् । यत्र कारणमिति । तथा च परामर्शजन्यतावच्छेदकतयापि तादृशवैजात्यसिद्धिरिति भावः । द्वितीयमभिप्रेत्य शङ्कते मानसप्रत्यक्षेति । तथा चानुभवसिद्धत्वेन दुरपन्हवमनुमितित्वं मानसप्रत्यक्षत्वव्याप्यमेवास्तु इति तदाश्रयकरणं प्रत्यक्षप्रमाणमेवास्तामिति भावः । अनुभवत्वादिति । तुल्यन्यायतयाऽनुमितेरिव शाब्दोपमित्यादावपि मानसप्रत्यक्षत्वादिति भावः । एवम् अनुभवमात्रस्यैव प्रत्यक्षत्वे । अनुभवत्वमनुभवत्वशब्दार्थः । अन्यत्प्रत्यक्षत्वादिति । तुल्यव्यक्तिवृत्तिजातिद्वयास्वीकारात्प्रत्यक्षत्वमेवानुभवत्वम् । तथा च प्रत्यक्षत्वेनैवानुमितेः प्रत्यक्षत्वसाधने साध्याविशेष इति भावः । अ-

न्यज्ञानत्वमिति चेन्न । अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्कारित्व-ग्रहप्रसङ्गाच्च । तद्व्यञ्जकलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहान्न त-थेति चेत्,स्वात्मानुमितौ तस्यापि सम्भवात् वन्हिमनुमिनोमि न तु साक्षात्करोमीत्यबाधितसाक्षात्त्वाभावग्रहाच्च । अगत्या तु सौ-

———

सिद्धिं परिहरन्नाह स्मृत्यन्यज्ञानत्वमिति । अनुभवत्वमित्यनुषज्यते । स्मृत्यन्यत्वं घटादौ ज्ञानत्वं च स्मृतौ प्रत्यक्षत्वव्यभिचारीत्यतो विशिष्टमुपात्तम् । अप्रयोजकत्वादिति । अनुकूलतर्कं विना पक्षे त-त्समे वा व्यभिचारसन्देहस्यापि व्याप्तिधीविरोधित्वात् । अन्यथा वायू रूपवान् स्पर्शवत्त्वादित्यादेरपि प्रामाण्यापत्तेरिति भावः । ननु सत्यपि व्यभिचारसन्देहेऽनुमानादिना व्याप्तिग्रहसम्भवान्नाप्रयोजक-त्वमित्यत आह अनुमिताविति । शङ्कते तद्व्यञ्जकेति । साक्षात्कार-त्वव्यञ्जक इत्यर्थः । न तथा नानुमितौ साक्षात्कारत्वग्रहः । स्वा-त्मेति । परात्मनः संयोगस्य लौकिकसन्निकर्षत्वाभावात्स्वपदम् । तस्य लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य । तथा । अहं सुखीत्याद्यनुमितौ साक्षात्कारत्वग्रहः स्यात् तस्याप्यात्ममनःसंयोगात्मकसन्निकर्ष-जन्यत्वादिति । न चैवं ममैतद्धनमित्यादिस्वाम्योपनीतमानसप्रत्य-क्षेपि साक्षात्कारत्वं गृह्येतेति वाच्यम् । इष्टत्वात् । मानसमात्रस्यैव बाधकं विना स्वात्मांशे लौकिकत्वादिति भावः । ननूपनीतप्रत्यक्षा-नुरोधात्तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तज्ज्ञानत्वेनावश्यं हेतुत्वं तथा च सा-मग्रीवशादेव वन्ह्याद्यनुमितिमात्रस्य वन्ह्यादिप्रत्यक्षत्वसिद्धौ वि-शेष्यतया साक्षात्कारत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येनानु-मितित्वादिना प्रतिबन्धकत्वमप्यनायत्या कल्प्यमतो नानुमितौ साक्षात्कारत्वस्य ग्रह इत्यस्वरसादाह वन्हिमिति । यद्वा ननु ज्ञा-नसामान्यं प्रति स्वरूपायोग्यस्यैव लौकिकसंनिकर्षस्य जन्यत्वं सा-क्षात्कारत्वव्यञ्जकम् अहं सुखीत्यादौ च मनःसंयुक्तसमवाय एव तादृशसन्निकर्ष इति न तत्र साक्षात्कारत्वग्रहानुपपत्तिरत आह व-न्हिमिति । साक्षात्त्वाभावेति । साक्षात्त्वत्वावच्छिन्नाभावग्रहाच्चेत्य-र्थः । तथा चानुमितेः साक्षात्त्वे प्रतियोगिमत्त्वाद्वन्हिविधेयकानुमि-

रभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनं सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तृनये चाप्रसिद्धवन्ह्यादिव्यक्तिकानुमितौ न प्रत्यक्षत्वसम्भावनापि सन्नि-

———

तौ साक्षात्कारत्वत्वावच्छिन्नाभाववत्ताधीः प्रमा न स्यादिति भावः। ननु सुरभि चन्दनमित्यादिसौरभचाक्षुषदशायामुत्पन्नस्य सौरभं न पश्यामीत्याकारकसौरभदर्शनत्वावच्छिन्नाभाववत्ताग्रहस्य यथा न प्रमात्वं विषयबाधात् किं तु भ्रमत्वमेव तथा वन्ह्यनुमितिदशायामुत्पन्नस्य वन्हिं न साक्षात्करोमीतिग्रहस्यापि विषयबाधेन भ्रमत्वादबाधितत्वमेवासिद्धमतं आह अगत्येति। अन्यथात्वं भ्रमत्वम्। तथा च सुरभि चन्दनमित्याकारकविशिष्टज्ञानस्य चन्दनं पश्यामीत्यनुव्यवसायबलात् चन्दनांशे दर्शनत्वसिद्धौ सौरभांशेपि दर्शनत्वस्य सत्त्वात्तत्सामान्याभाववत्ताबुद्धेरवश्यं भ्रमत्वं विषयबाधात् पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेः कार्प्यंशे साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायविरहात् वन्हिं न साक्षात्करोमीतिबुद्धिर्बाधकं विना प्रमैवेति भावः। अथानुमितेरुत्तरं न साक्षात्करोमीत्यनुभवो नास्त्येव साक्षात्कारसामान्याभावस्यायोग्यत्वाद्वन्हिं न साक्षात्करोमीत्यनुभवस्तु वन्हेर्लौकिकसाक्षात्काराभावविषयकत्वेनोपपन्नो नानुमितेरुपनीतभानत्वे बाधकः। शब्दो गगनवृत्तिरित्याद्यनुमितेरुत्तरं गगनं न साक्षात्करोमीतिप्रत्ययस्तु लौकिकतया गगनशून्यमेव साक्षात्कारमवगाहते। तेन गगनादेर्लौकिकविषयत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। सौरभं न पश्यामीत्यादिबुद्धावप्युक्तक्रमानुसरणे तु सापि प्रमैव इत्यत आह सामान्येति। तदङ्गीकारे तयैव प्रत्यासत्त्या तदधीनज्ञानलक्षणया वा पक्षीयवन्हिव्यक्तेः पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितावुपनीतभानं स्यात् तदसत्त्वे च सन्निकर्षाभावादेव प्रत्यक्षत्वाभावसिद्धावनुमितिः प्रमान्तरम्। न च तवापि कथं तत्राप्रसिद्धवन्हिविशिष्टानुमितिः, अज्ञातस्य विशेषणत्वायोगादिति वाच्यम्। स्मृतौ व्यभिचारेण विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणधियः कारणत्वाभावात् ज्ञानलक्षणानुरोधेन विशिष्टप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्यास्तथात्वादिति भावः। व्याख्यातम्। अतिरिक्तप्रमात्वेन। तथा च तत्रापि न साक्षात्करो-

कर्षासम्भवात् । एतेन शाब्दादिकं व्याख्यातम् । व्यपस्थापयिष्यते तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानुमितिर्न च साक्षात्कारिणी तत्रोपनयस्यासम्भवात्. एवञ्च प्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि न साक्षात्त्वं जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यपि केचित् । तत्र भेदत्वादिनोपस्थिते ज-

———

मि किं तु शृणोमि उपमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादतिरिक्तप्रमासिद्धौ तत्करणमपि शब्दादिकमतिरिक्तप्रमाणमित्यर्थः । शृधातोः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यक्षत्वावान्तरं श्रावणत्वमिव तद्विरुद्धं शाब्दत्वमपि आत्मा श्रोतव्यो मन्तव्य इति वैदिकप्रयोगात् एतद्वाक्यादयमर्थः श्रुत इत्यादिलोकव्यवहाराच्चेति ध्येयम् । केषां चिन्मतमाह व्यवस्थेत्यादिना । जलत्वव्यापकस्नेहाभाववती पृथिवीतिव्यतिरेकिपरामर्शात् पृथिव्यां जलभेद इत्याकारानुमितिर्जायते सा न प्रत्यक्षं जलभेदस्य प्रागनुपस्थित्या उपनयासम्भवादिति भावः । न च तादृशानुमितेरुपस्थितपदार्थान्तरांश एव सामग्रीसत्त्वादुपनीतप्रत्यक्षत्वं सुघटमिति वाच्यम् । अनुमितेः प्रत्यक्षत्वमतेपि साध्यवत्तया पक्षमात्रस्य तद्विषयत्वानुभवाद्विषयान्तरप्रत्यक्षेऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वात् । अन्यथा उपस्थितयावद्वस्त्ववगाहित्वेऽनुमितेर्विषयशानभारमन्थरत्वापत्तेरिति भावः । अथाप्रसिद्धसाध्यकायाः प्रत्यक्षत्वाभावेपि प्रसिद्धसाध्यकाया अनुमितेस्तथात्वे बाधकाभाव इत्यत आह एवं चेति । जातीति । साक्षात्त्वं विना अनुमितित्वमप्रसिद्धसाध्यकानुमितावनुमितित्वं विना साक्षात्त्वं घटादिप्रत्यक्षे वर्तत इति मिथो व्यभिचारिणोस्तयोरेकत्र प्रसिद्धसाध्यकानुमितौ सङ्कर इत्यर्थः । मतमिदं दूषयति तत्रेत्यादिना । तत्र पृथिव्यां जलभेद इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ । भेदत्वादिनेति । जलभेदत्वादिना प्रागनुपस्थित्या तदवच्छिन्नोपनीतभानासम्भवेपि भेदत्वसामान्यलक्षणया उपस्थिते भेदे जलत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन जलादेरुपनीतभानमित्यर्थः । न चैवं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेण पृथिवी जलभेदवतीत्येव तत्रानुमितिः स्यात् तथा चाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यविशेष्यिकैवानुमितिरिति प्रवादो भज्ये-

च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्तिमविदुषोऽपि धूमाद्वह्नयनुमानम्, न हि व्याप्यतावच्छेदकतया भासमानस्यावश्यं व्याप्यताग्रहः, मानाभावात् । तस्मात् पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं

त्वादिप्रतियोगित्वग्रह इत्यपरे । मानाभावादिति । तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । उपसंहरति तस्मादि-

---

तेति वाच्यम् । अप्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य विशेष्यविधया साध्यविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वात्ततः साध्यविशेषणकानुमित्यसम्भवात् । अन्यथा जलभेदसाध्यकान्वयपरामर्शादपि तद्विशेषणकानुमित्युत्पत्त्या व्यभिचारप्रसङ्गादित्यादेरन्यत्रोक्तत्वादिति भावः । अप्रसिद्धसाध्यकबुद्धेर्व्यतिरेकव्याप्तिधीजन्यत्वेनार्थापत्तित्वस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वात् तदनुरोधेनानुमानप्रामाण्यसाधनं तदुपनीतभानसम्पादनया पुनरनुमानप्रामाण्यखण्डनं च द्वयमप्युन्मत्तप्रलपितमित्याशयेन केचिदित्यपरे इति चोक्तम् । वस्तुतोऽनुमितेर्मानसत्वे वस्त्वन्तरस्य चाक्षुषज्ञानसामग्रीदशायां वन्हेर्मानसान्तर इवानुमितिरपि नोत्पद्येत लाघवेन मानससामान्यं प्रत्येव चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् अनुमित्यन्यमानसत्वावच्छिन्नं प्रति तथात्वे गौरवात् । एवं वन्ह्याद्यनुमितेः प्रत्यक्षत्वे पूर्वोपस्थितयावद्वस्तुनामेव तत्र भानं स्यादुपनयसन्निकर्षसत्त्वात् इष्टापत्तौ चानुभवविरोधः । तत्तद्धर्मिकतत्तद्विधेयकानुमितिसामग्र्यास्तादृशतादृशविधेयतान्यविधेयताकप्रत्यक्षं प्रति विरोधित्वान्तरकल्पने च विभिन्नसाध्ययोः समूहालम्बनानुमितिर्न स्यादित्यनुमितिः प्रमान्तरमेवेति तत्त्वम् । ननु प्रकारान्तरेणानुमित्यनिर्वाह एव व्याप्यतावच्छेदकस्यापि धूमत्वादेर्व्याप्यताग्रहे भानं भविष्यतीत्यत आह तन्निष्ठेति । धूमत्वादिनिष्ठेत्यर्थः । तथा च धूमत्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिव्याप्तेर्धूम-

पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः । अन्ये तु स्वसमानाधि-

त्ति । वाशब्दोऽनास्थायाम् । उभयथापि प्रकृताक्षतेः । वस्तुतो व्याप्यपक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वं विनिगमनाविरहेणा-

---

त्वत्वादिघटितत्वात्तदनुपस्थितौ निरवच्छिन्नधूमत्वप्रकारेण धूमज्ञानदशायां वन्ह्यनुमितिर्न स्यात्तान्यतिरिक्तस्यैवावच्छिन्नप्रकारता-नियमनाभावे निरवच्छिन्नस्यैव धूमत्वस्य सामानाधिकरण्यधीसम्भवेपि धूमत्वव्यापकीभूतसाध्यसमानाधिकरणतद्वत्तापरामर्शस्य तन्निष्ठधर्मान्तरोपस्थित्यधीनत्वात्तदंशेपि स्वरूपतो धूमत्वस्य निवेशो धूमत्वत्वेन व्यभिचारग्रहेपि धूमत्वहेतुकपरामर्शसम्पत्त्याऽनुमिति-प्रसङ्गादिति भावः । लिङ्गविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतायां दोषा-भावाद्वाशब्दस्यास्वरससूचकत्वासम्भवादाह वाशब्द इति । उभयथा व्याप्यधर्मिकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन पक्षधर्मिकव्याप्यवत्ता-निश्चयत्वेन वा हेतुतायाम् । प्रकृतस्य विशिष्टज्ञानहेतुताव्यवस्थापनस्याक्षतेरित्यर्थः । लिङ्गविशेष्यकस्य पक्षविशेष्यकस्य च द्वयोरेव परामर्शयोरनुमितिहेतुत्वसम्भवात्समुच्चयपरोयं वाशब्द इत्य-भिप्रेत्याह वस्तुत इति । व्याप्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छेदेन । तथा च व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनां सर्वेषामेव निश्चयानां हेतुत्वमि-त्यर्थः । कारणतावच्छेदकं तु लिङ्गधर्मिकपरामर्शत्वं पक्षधर्मि-कपरामर्शत्वं च द्वयमेव, तादृशतादृशपरामर्शोत्तरानुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचारासम्भवाद्व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्या-वगाहिनिश्चयत्वस्य लघुनो अनुगतस्य दुर्वचत्वात्तद्रूप्येणानुमितिं प्रत्यहेतुत्वेपि नासङ्गतिरिति ध्येयम् । ननु पक्षविशेष्यकव्याप्यवत्ता-निश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वात् लिङ्गधर्मिकपरामर्शो न हेतुरत आह विनिगमनेति । व्याप्यधर्मिकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्पक्षध-र्मिकपरामर्शो न हेतुरित्यत्र विनिगमकाभावेनेत्यर्थः । न च लिङ्ग-

करणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधि-
करण्यञ्च व्याप्यत्वं तथा च लाघवात् व्यापकताज्ञा-
नमनुमितिहेतुः, साध्यस्य पक्षधर्मव्यापकताज्ञानञ्च प-
रामर्शः न तु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानं साध्यव्या-

न्यतरविशेषणविशेष्यभावस्यातन्त्रत्वात् । लाघवादिति । अथा-
व्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकर-

---

विशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वे क्वचिदुपनयोपि लिङ्गविशेष्यकः प्रयु-
ज्येतेति वाच्यम् । कथकसम्प्रदायानुरोधात्पक्षविशेष्यकस्यैव तस्यो-
पन्यासात् । अन्यथा व्याप्तिप्रकारकत्वाविशेषात् सर्वो धूमवान् व-
न्हिमानित्युदाहरणं स्यादिति भावः । वस्तुतो यत्र साध्यव्याप्यग्रह-
जनकत्वापेक्षया लघुतरं पर्वतत्वादिकं पक्षतावच्छेदकं तत्र लिङ्गवि-
शेष्यक एव परामर्शोनुमितौ हेतुः पर्वतधर्मिकवन्हिव्याप्यवत्त्वनिश्च-
यत्वापेक्षया वन्हिव्याप्यवत्त्वावच्छिन्नधर्मिकपर्वतप्रकारकनिश्चयत्व-
स्य गुरुतरव्याप्याभावाप्रकारकत्वाप्रवेशेन लघुतया ताद्रूप्येणैव
हेतुत्वौचित्यात् । यत्र तु सकलवृत्तिप्रमेयत्वाश्रयचैत्रादिसमानका-
लीनपर्वतत्वादिरूपं पक्षतावच्छेदकमेव वन्ह्यादिसाध्यव्याप्यहेतुम-
त्त्वापेक्षया गुरुतरं तत्र तदवच्छिन्नविशेष्यकसाध्यव्याप्यवत्तानिश्च-
यत्वेनैव पक्षविशेष्यकः परामर्शो हेतुः तादृशविशिष्टपर्वतत्वाद्यव-
च्छिन्नप्रकारतानिश्चयत्वापेक्षया साध्यव्याप्यवत्त्वनिश्चयत्वस्य लघु-
त्वात् । तदघटितस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् । तथा च व्यवस्थित-
विकल्प एव मूलोक्तवाशब्दः, यदि न तत्प्रकारतातिरिक्तप्रकारत्वा-
निरूपितविशेष्यताकत्वरूपं निश्चयत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । मिश्रे-
णोक्तमाशङ्कते अथेति । अव्याप्यवृत्तेरिति । कपिसंयोगी एतत्त्वाद-
त्यादौ संयोगादेरेतत्त्वादिव्यापकत्वसम्पत्तय इत्यर्थः । स्वप्रतियोग्य-

ण्यं वाच्यं तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगगना-
देर्धर्ममात्रव्यापकत्वं स्यात् तादृशघटत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् त-
दधिकरणाप्रसिद्ध्या च तदभावस्य स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्ति-
त्वासम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये व्यापके हेतुसामानाधिकरण्यं वा-
च्यमिति चैवं हेतोर्व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया लाघवमिति चेत् ।
अस्तु तावदेवमापाततः, तथापि वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयम् । न चैवं

नधिकरणवृत्तित्वं च हेत्वधिकरणे ग्राह्यम् । नातः कपिसंयोगाभा-
वस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वेपि कपिसंयोगादेरेतत्त्वाद्यव्यापक-
त्वम् । तादृशेति । स्वप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठेत्यर्थः । तदधि-
करणाप्रसिद्ध्या गगनाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्या । न च स्वप्रतियोगिस-
मानाधिकरणा यावन्तस्तदन्यत्वरूपस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य
प्रवेशात् संयोगादौ व्यापकत्वस्य गगनादौ तदभावस्य सम्भवः गग-
नाभावस्यापि तादृशभिन्नत्वादिति वाच्यम् । संयोगादेः सत्तादि-
व्यापकतापत्तेः । संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया
तदन्यस्य सत्त्ववन्निष्ठघटाभावस्य प्रतियोगितायाः संयोगे विरहात् ।
न च स्वप्रतियोग्यधिकरणयावद्धेत्वधिकरणको यस्तदन्यत्वमभा-
वस्य वक्तव्यमित्यदोषः । तदापि व्यापकत्वादातिरिक्तस्य यावत्त्वस्य
दुर्वचत्वादिति भावः । तद्व्यावृत्तये गगनादेर्व्यापकत्वव्यावृत्तये ।
न चैवमिति । व्याप्तौ हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्येव व्या-
पकतायामपि साध्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यस्य प्रवेशान्न लाघव-
मित्यर्थः । वृत्तिमत्त्वमात्रमिति । येन सम्बन्धेन साध्यता तेनैव वृ-
त्तिमत्त्वमुपादेयम् । तेन समवायादिना वृत्तिमतोपि रूपादेः संयो-
गादिना न कस्यापि व्यापकत्वम् । वस्तुतः साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तादृशसम्बन्धिताकत्वमेव वा
व्यापकतावच्छेदकस्य वक्तव्यम् । नातः समवायेन वृत्तिमतो-
ऽपि विरुद्धघटत्वपटत्वयोस्तादृशोभयत्वेन कस्यापि व्यापकत्वमिति
ध्येयम् । सिद्धान्तलक्षणोक्तखण्डशःप्रसिद्ध्या गगनाभावस्यापि प्र-

हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । संशये इष्टत्वात्, व्यतिरेकनिश्चये च पक्षधर्मत्वाग्रहे परामर्शविरहात्, तद्ग्रहे च साध्यासमानाधिकरणधर्मान्तरग्रहस्येव तस्यापि विरोधित्वात् । अन्यथा त्विष्टत्वात् । पर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च वन्हिरिति ज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेमं पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वन्हिर्धूमवद-

तियोगिव्यधिकरणत्वादापातत इति उक्तम्। एवं सामानाधिकरण्यज्ञानस्याहेतुत्वे। अनुमित्यापत्तिरिति। व्यापकतानिश्चयस्य तदानीमपि सम्भवादिति भावः। परामर्शविरहादिति । पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वन्हिरित्येवं परामर्शाभावादित्यर्थः । ननु यत्रोक्तव्यापकतापरामर्शकाले वन्ह्यसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकः साधने साध्यसामानाधिकरण्याभावनिश्चयस्तत्राप्यनुमितिः स्यादत आह तद्ग्रह इति। साध्यासमानाधिकरणत्वेन हेत्वोः पक्षधर्मताग्रह इत्यर्थः। धर्मान्तरेति। साध्यवत्ताबुद्धिं प्रति साध्याभावस्येव साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्ताया अपि निश्चयस्य विरोधितायाः प्रत्यक्षादौ क्लृप्तत्वादिति भावः। अन्यथेति। यदि साध्यासमानाधिकरणतया धर्मान्तरवत्ताधीर्न प्रतिबन्धिका तदा ताद्रूप्येण हेतुमत्तानिश्चयेपि साध्यवत्तानुमितेरिष्टत्वादित्यर्थः। ननु पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वन्हिर्धूमवदवृत्तिरित्येवं निश्चयात्पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेरनुत्पत्त्या साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यज्ञानं हेतुरत आह पर्वतो वन्हीत्यादि। तुल्येति। तथा च व्याप्यवत्तापरामर्शवादिनो यदि तादृशज्ञानादप्यनुमितिस्तदा ममाप्युक्तज्ञानादनुमिताविष्टापत्तिः । यदि च पक्षे यद्धर्मवत्तानिश्चयः साध्ये तद्धर्मवदवृत्तित्वनिश्चयः स्वातन्त्र्येणानुमितिविरोधि तदा ममापि तुल्यं हेतोः पाषाणमयत्वादतुल्यत्वादिति भावः । तत्र व्यापकतापरामर्शवादिनां मते विरोधोऽसाधारण्यं वा न हेत्वाभासः, तद्बुद्धेरनुमितितत्कारणज्ञानान्यतराविरोधित्वादिति द्रष्टव्यम्।

वृत्तिश्चेति ज्ञानम् । न च साध्याप्रतियोगिकस्वसमानाधिकरण-
यावदत्यन्ताभावकत्वं साध्याप्रतियोगिकत्वावच्छेदकस्वसमानाधि-
करणात्यन्ताभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः, साध्यप्रतियोगित्वञ्च केवला-
न्वयिनि साध्यस्यान्योन्याभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे
वा प्रसिद्धमिति वाच्यम् । गौरवात् व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेन
यावत्त्वस्य दुर्वचत्वात् प्रमाणाभावेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वा-

---

न चेति । वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः । स्वं हेतुः । तथा च यत्समानाधिक-
रणा यावदत्यन्ताभावाः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिना-
कभिन्नास्तत्त्वमित्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभावस्य लाभा-
र्थमत्यन्तपदम् । तेन धूमवन्निष्ठस्य समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावस्य
वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि नाव्याप्तिः । स्वाधिकरणवृत्ति-
त्वं च निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । नातः कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादावप्रस-
ङ्गः । व्यापकत्वादिपर्यवसन्नस्य यावत्त्वस्याप्रवेशेन लघुलक्षणान्तर-
माह साध्याप्रतियोगिकत्वेति । अत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धवि-
शेष इत्यभिमानः । ननु वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरत आह साध्येति । प्रमेयसाध्यके
साध्यतावच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावासम्भ-
वादाह सम्बन्धविशेषेति । संयोगादिसम्बन्धेन प्रमेयत्वाद्यवच्छि-
न्नात्यन्ताभाव इत्यर्थः । उभयत्र दूषणमाह गौरवादिति । यावत्त्वा-
दिप्रवेशेन उक्तव्याप्तेर्व्यापकत्वापेक्षया गुरुत्वादित्यर्थः । प्रथमस्य
गौरवं विवृणोति व्यापकत्वादीति । यावत्त्वं यद्यनेकत्वं तदा व्यभि-
चारिसाधारण्यमित्यशेषत्वरूपं तद्वाच्यं तच्च व्यापकत्वं पर्यवसन्न-
मिति भावः । व्यापकत्वादीत्यादिना अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वाद्यु-
पग्रहः । द्वितीयस्य तु गुरुत्वं व्याकरोति प्रमाणाभावेनेति । ननु
धूमादेरपि वन्हिसमानाधिकरणघटाद्यभावाप्रतियोगित्वात्तद्व्याप-
कत्वापत्त्या हेतुमन्निष्ठाभावीययावत्प्रतियोगित्वाभाव एव व्यापकत्वं
वाच्यमिति तत्रापि यावत्त्वप्रवेशान्न लाघवमत आह व्यापकतायां

प्यवत्पक्षधर्मताज्ञानं वा, गौरवात् । अत एव यो यो धू-

———

सम्भवेनावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वपर्य्यवसायित्वाच्च । व्यापकतायाश्च प्रतियोगित्वादेः सामान्याभावस्योक्तत्वात्। सम्बन्धादिनिष्ठसाध्यप्रतियोगित्वव्यक्तेरभावस्य व्यभिचारिसाधनसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभाववृत्तितया त्वयापि तस्यावश्यं वाच्यत्वात् साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्स्वरूपव्यापकत्वज्ञानमपेक्ष्य साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्य लघुत्वात्। तद्धेतुतावादिनं निरस्यति अत एवेत्यादिना । वीप्सासमभिव्याहारादिवशादुद्देश्यधर्मवदुवृत्तेरत्यन्ताभावस्याऽन्योन्याभावस्य वा

———

चेति । प्रतियोगित्वादेरिति । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वमर्थः। आदिना तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वादेरुपग्रहः । न च संयोग्येतत्त्वादित्याद्यनुरोधेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिकमेव व्यापकत्वं तस्य च स्वत्वगर्भत्वान्न सामान्याभावत्वसम्भव इति वाच्यम् । निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिताकाभावाप्रतियोगित्वादेरेव तथात्वमित्यभिप्रायात् । व्याप्यवृत्तेर्व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात्तदभिप्रायेण इदमित्यप्याहुः। ननु तादृशव्याप्तौ यावत्त्वादेरिव तवापि व्यापकतायां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रवेशात्साम्यमेव द्वयोरत आह सम्बन्धादीति । आदिपदाद्येन सम्बन्धेन साध्यता तदन्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्योपग्रहः । तस्य साध्यप्रतियोगित्वसामान्याभावस्य । तथा च न साम्यमिति भावः । अन्यथेत्याद्यग्रिममूलसङ्गत्यर्थमवतारयति लघुत्वादिति । साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य साधनभेदेप्यभेदेन व्यापकत्वापेक्षया लघुत्वादित्यर्थः। उदाहरणस्य व्यापकताबोधकत्वं व्युत्पादयति वीप्सेति। आदिना स वन्हिमानित्यत्र त-

मवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छे-

प्रतियोगित्वाभावो विधेयधर्मे तद्वति वा भासते न तु विधेयधर्मतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमुद्देश्यधर्मवति, यद्यदभिधेयं तत्तत्प्रमेयमित्यादावसम्भवादिति भावः। साध्येति।अयो-

---

त्पदोपसन्दानस्योपग्रहः। उद्देश्यस्य धूमवदादेर्यो धर्मः उद्देश्यतावच्छेदकीभूतो धूमादिस्तद्वदवृत्तेरित्यर्थः। लाघवादाह अन्योन्याभावस्येति। अत्र समभिव्याहारवशादित्युक्तः उपसर्गादेरिव वीप्सादेस्तात्पर्यग्राहकतामात्रं विधेयवाचकवन्ह्यादिपद एव धूमादिव्यापकवन्ह्यादौ लक्षणा तेन धूमादिव्यापकवन्हिमानित्याकारक एव उदाहरणवाक्याद्बोध इति सम्प्रदायः। अभावे प्रतियोगितावच्छेदकत्वादौ च प्रत्येकमेव वीप्सायाः शक्तिर्नामार्थयोरपि च धूमवदभावयोरेकपदार्थयोरपि चाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः पदार्थैकदेशेपि वन्हित्वादाववच्छेदकत्वाद्यभावस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयः। अत एव विशिष्टव्यापकत्वस्य प्रागनुपस्थितावप्यन्वयबोध इत्यपि वदन्ति। ननु कल्प्यत्वाविशेषादुद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्येव विधेयधर्मवदन्यत्वविरहो वीप्सया बोध्यतां तावतैवोदाहरणस्य साध्यवदन्यावृत्तित्वप्रदर्शकत्वसम्भवादत आह नन्विति। उद्देश्यधर्मवति भासत इति पूर्वेणान्वयः। असम्भवादिति। प्रमेयत्वतद्वतोरत्यन्ताभावान्योन्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः। यद्यप्युद्देश्यधर्मवति विधेयधर्मात्यन्ताभावानधिकरणत्वभानेपि साध्यवदन्यावृत्तित्वस्याऽलाभात्तन्निरसनमप्रकृतम्।तथापि लघुनः साध्याभाववदवृत्तित्वस्य ज्ञानं यथा न हेतुः यद्यदभिधेयमित्युदाहरणेनोद्देश्यधर्मवति विधेयधर्मात्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वप्रत्ययासम्भवात् तथा साध्यवदन्यावृत्तित्वस्यापि धीर्नानुमितिहेतुः उक्तस्थल एव विधेयधर्मवदन्योन्याभावाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वप्रत्ययायोगात् इति दृष्टान्तविधया तन्निरसितम्। न च विधेयधर्मवतां यावतां भेद-

देन धूमव्यापकता वन्हेरुपदर्श्यते । अन्यथा वन्हिमाने-
व धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् ।
दोषोऽपि व्यभिचारादिर्न पक्षधर्मव्यापकं साध्यमित्येवो-
द्भाव्यः । अथ पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरितिपरामर्शो
यदि तदा पर्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्वतधूमसा-
मानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्वतवह्निः परामर्शविषय एवेति
किमनुमेयमिति चेत् । तर्हि पर्वतीयधूमे नियतसाध्यसा-
मानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिक-

गोऽभावप्रतियोगित्वं तथा च साध्ये साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
त्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः । स्यादिति । न स्याच्च केवलान्वय्यनुमान-
मित्यपि द्रष्टव्यम् । न पक्षेति । एतच्च विरोधस्यातिस्फुटत्वमभि-

---

कूटात्यन्ताभाव एव वीप्सादिसमभिव्याहाराद्दुद्देश्यतावच्छेदकावि-
शिष्टे भासत इति प्रकृतेपि स्वसमानाधिकरण एव प्रसिद्धस्य प्रमेय-
व्यक्तीनां प्रत्येकभेदस्यात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वावच्छिन्ने भासतामि-
ति वाच्यम् । तावतापि साध्यवत्त्वावच्छिन्नान्योन्याभाववद्वृत्तित्व-
स्य प्रत्ययासम्भवात् । साध्यवद्भेदकूटस्य तादृशव्याप्त्यघटकत्वा-
दिति भावः । हेतुव्यापकतायां साध्यायोगस्य व्यवच्छेदाप्रवेशाद-
सङ्गतेराह अयोग इति । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोधयदपि व-
न्हिमान् धूमवानित्यादिवाक्यं नोदाहरणं किं तु कथकसंप्रदाया-
नुरोधेन यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्येवोदाहरणशरीरम्, अन्यथा
त्वन्मतेपि सर्वं धूमवद्वन्हिमदित्याद्यपि वाक्यं व्यापकत्वबोधक-
तयोदाहरणं स्यादत आह न स्याच्चेति । केवलान्वय्यनुमानमिति ।

रण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेऽपि तुल्यम्। यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानम्। वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु धूमसामानाधिकरण्यं व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेष इति तत्रैवानुमितिरफला स्यात्। न चैवं परामर्शस्य चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। असन्निकृष्टधूमादाविव मानस एव हि सर्वत्र परामर्शः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्तिधूमोपनयोपक्षीण-

---

सन्धायाभाव्याभाववद्वृत्तित्वबुद्धेरपि व्यापकताधीविरोधित्वादिति वदन्ति। मानस एवेति प्रायिकत्वाभिप्रायेण। तेन क्व चिच्छब्दादिना क्व चिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शेऽपि न क्षतिः, पक्षसाध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्यनुमित्सायां अनुमि-

---

साध्यस्य केवलान्वयित्वग्रहदशायामनुमानं न स्यादिति भावः। अतिस्फुटत्वामिति। वन्हावव्यापकत्वनिश्चयस्य तद्धर्मिकव्यापकताधीप्रतिबन्धकत्वस्यानुभविकत्वमभिसन्धायेत्यर्थः। वदन्ति प्राञ्चः। प्रायिकत्वेति। एवकारस्य प्रायार्थकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः। तथा च सर्वत्र प्रायशो मानसः परामर्श इति मूलार्थः। नियमार्थकत्वे बाधकमाह तेनेति। परामर्शे साध्यधर्मिके। ननु साध्येन्द्रियसन्निकर्षदशायां पक्षेपि साध्यवत्त्वस्य निर्णयसम्भवात्कथमनुमितिरत आह पक्ष इति। ननु जनकज्ञानोपसर्जनस्य जन्यपरोक्षज्ञाने प्राधान्येन भानं नेति नियमो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह मूले अन्यथेति। उक्तनियमसत्त्वे इ-

म् । अथ जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतया भातस्य पक्षस्य पर्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात्, न हि जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतयावगतं जन्यज्ञानं प्राधान्येन भासते, तथादर्शनात् । न चानुमितेस्तथात्वमसिद्धम्, पर्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति चेन्न । पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुष इतिज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् । अन्यथा तत्रापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः । न हि कारणीभूतज्ञाने यद्विशेष्यतया भासते तत्कार्य्यीभूतेऽपि तथा, इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद्भूतलमितिज्ञाने तत्र च व्यभिचारात् । तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शस्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशेष्यिकामनुमितिं जनयति नाऽतथाभूताम्, एवं ममापि तुल्यमिति ।

तिसम्भवात् । व्यभिचारादितिन च यत्र यत्रयदुभयवैशिष्ट्याव-

त्यर्थः । त्वन्मतेपि लिङ्गविशेष्यकपरामर्शस्याप्यनुमितिजनकतया तत्रोपसर्जनस्य पक्षस्यानुमितौ प्राधान्येन भानासम्भवादिति भावः । ननु जनकज्ञानविशेष्यस्यैव जन्यीभूतज्ञानविशेष्यत्वादनुमितेः पक्षविशेष्यकत्वानुरोधेन लिङ्गविशेष्यकः परामर्शो हेतुरेव नेति कथं तदादाय व्यभिचार इत्यत आह न हीति । तत्र चेति । पुरुषस्य दण्ड इत्याद्युक्तस्थले चेत्यर्थः । तथा च लिङ्गधर्मिकपरामर्शस्य हेतु-

गाहि ज्ञानं कारणं तत्र तदेकतरोपसर्जनस्यान्यतरस्य जन्यज्ञाने प्राधान्येन न भानमिति वाच्यम् । मानाभावात् । अत्र चेदमस्वरसबीजम्, पक्षधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेनाभावज्ञानं वह्न्यादावभ्रान्तमसम्भवि, तादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिताकाभावावगाहि चातिप्रसक्तम्, पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेनच तज्ज्ञानं न व्यापकम्, येन रूपेण पक्षधर्मताग्रहस्तद्रूपावच्छि-

तायामुक्तव्याप्तिर्न बाधिकेति भावः । उक्तव्याप्तिं परिष्कृत्य शङ्कते दीधितिकारो न चेति । तत्र कारणतायाम् । सप्तम्यर्थः प्रविष्टत्वम् । तत्रोपसर्जनत्वान्वितम् । तेन तदन्यधर्मिकतत्प्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितं ज्ञाननिष्ठकार्यत्वं च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं नेत्यत्र तात्पर्यात् लिङ्गधर्मिकसमूहालम्बनानुमितौ न व्यभिचारः । पक्षस्य हेतुतास्थले तत्प्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताकानुमितौ पक्षस्य विशेष्यतया भानात्तदन्यधर्मिकत्वानुसरणमिति ध्येयम् । मूले स्वाश्रयः पक्षः । दीधितौ अत्र व्यापकतापरामर्शस्य हेतुत्वे । अभ्रान्तमिति । पक्षधर्मस्येन्धनादेः जलादावपि सत्त्वेन वन्ह्यादौ तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । केवलान्वयिसाध्ये सम्भवत्येवाभ्रान्तं तादृशज्ञानमतो वन्ह्यादावित्युक्तम् । अतिप्रसक्तमिति । धूमादेः पक्षधर्मवन्ह्यादिसमानाधिकरणाभावीयघटादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभावग्रहेऽपि पक्षे धूमाद्यनुमित्यापादकमित्यर्थः । न व्यापकमिति । यत्र वन्हौ धूमसामान्यव्यापकत्वं धूमे च पक्षवृत्तित्वं गृहीतं तत्र पक्षवृत्तिधूमान्तर्भावेन व्यापकत्वाग्रहेऽपि अनुमित्युपगमादिति भावः । अत्र धूमे पर्वतवृत्तित्वमुपलक्षणीकृत्य साध्ये धूमसामान्यव्यापकत्वावगाहिनः पक्षवृत्तिधूमव्यापको वन्हिरित्येवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य हेतुत्वं सुवचमेव । अत एव जातित्वमुपलक्षणीकृत्य जात्यवच्छिन्नाभावस्य प्रमात्मको ग्रहः पटादौ संमतः । अत एव वन्ह्यादौ स्वर्गादौ च वैजात्यस्य स्वरूपतोऽनुपस्थितौ वन्हित्वादिसमानाधिकरणजातित्व-

व्याप्यव्यापकताज्ञानञ्च मीमांसकमतनिरासेनैव निरस्तमिति।स्वर्गकामो यजेतेत्यादावन्वयबोधं शब्दमणिदीधितौ विवेचयिष्यामः।

मुपलक्षणीकृत्य वन्हित्वादिसमानाधिकरणजात्यवच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वरूपं वन्ह्यादिकारणतावच्छेदकत्वं तृणारणिमणित्वादौ सुग्रहमित्याशयेन तृणादौ वन्हित्वादिसामानाधिकरण्येन हेतुताग्रह इति मिश्रैरुक्तमिति तु विभावनीयम्। मीमांसकेति। तथा च पुमन्तरीयं तत्पुंस एव वा कालान्तरीयं च पक्षधर्मताज्ञानमादायातिप्रसङ्गात् तत्पुरुषीयत्वादिप्रवेशेऽनन्तकार्यकारणभावापत्तिरिति भावः। अत्रोक्तदोषभयात्स्वव्यापकसाध्यस्य सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तिः तथा च साधनवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यसम्बन्धहेतुमान् पक्ष इत्येवं परामर्शे साध्यसामानाधिकरण्यभानानियमात्तद्धियो हेतुत्वे मानाभावः साधनांशे तादृशसाध्यप्रकारतामात्रस्यापेक्षणीयत्वादिति चिन्तनीयम्। ननूक्तक्रमेण स्वर्गकामो यजेतेत्यादावप्यन्यथासिद्ध्यनिरूपकस्वर्गव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वोपर्यवसितस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागादावभ्रान्तं ज्ञानमसम्भवि स्यात् यागत्वाश्वमेधत्वादेः स्वर्गवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादत आह स्वर्गकामेत्यादि। स्वर्गसाधनं याग इत्याकारको न तत्र बोधः किं तु यागसाध्यस्वर्गको याग इत्याकारक एव। तत्र यागवदन्यावृत्तित्वघटितं यागसाध्यत्वं स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनैव भासत इति न क्वापि क्षतिः। आश्रयेऽन्यवृत्तित्वे अभावे च खण्डशो विधिशक्त्यैव मिथा तद्विशिष्टलाभसम्भवादिति भावः। केचित्तु स्वर्गप्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणं स्वर्गसाधनत्वमेव विध्यर्थः। तच्च विजातीयस्वर्गत्वावच्छिन्नाभावस्यैव स्वर्गप्रतियोगिताकाभावत्वेन रूपेण यागत्वावच्छिन्नाभावप्रयुक्तत्वं सुग्रहम्। प्रयुक्तत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठ एवेति नातिप्रसङ्गः। प्रयुक्तत्ववत्कारणत्वस्याप्यखण्डत्वे तु नानुपपत्तिलेशोऽपि।स्वर्गकारणतावान् याग इत्येवं विधिबोधसम्भवात्, अतिरिक्तस्यापि

एवं लिङ्गपरामर्श एव कारणं न तु परामृश्यमाणं लिङ्गम्। अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः तथा च लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारणताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्वग्रहात् । न च लिङ्गं परामर्शपरिचायकत्वेनान्यथासिद्धम्, परिचये विशेषणान्तराभावेन लिङ्गमेव विशेषकं तथा चानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः। अन्यथा परिचायकतया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि करणं न स्यात् । अपि च धूमवान्

परिचायकत्वं परिचेयव्यावर्त्तकत्वं तच्च नोपलक्षणतयेत्याह परिचय इति । विशेषणतया तत्त्वे पुनराह तथा चेति । अवच्छेदकतामात्रेण चान्यथासिद्धावाह अन्यथेति ।अपि चेत्यादि । या

कारणत्वस्याप्यन्यथासिद्धिनिरूपकनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मव्याप्यतया वैजात्यादेः कल्पनीयत्वादिति प्राहुः ॥

मूले लिङ्गमपीति। विशेष्येण परामर्शेनान्वयि यत्कारणत्वं तदन्वितत्वे सत्येव लिङ्गस्य विशेषणत्वसम्भवादिति भावः । ननु परिचायकत्वं यदि परिचयजनकत्वं तदा विशेषान्तराभावादित्यग्रिममूलासङ्गतिरतो व्याचष्टे परिचयेति । यद्यपि परिचायकत्वं व्यावर्त्तकत्वमित्येव वक्तुमुचितम्, तथापि विषयितया व्यावर्तकत्वलाभार्थं परिचेयपदम् । नोपलक्षणतया न व्यावर्त्तकधर्मान्तरोपस्थापकतया । तथा च काकवत्त्वादिकं यथा तृणत्वाद्युपस्थापकतया गृहादिव्यावर्त्तकं न तथा लिङ्गं धर्मान्तरोपस्थितिद्वारा परामर्शस्य व्यावर्तकं परामर्शे तादृशलक्षणान्तराभावादित्यर्थः । तत्त्वे व्यावर्त्तकत्वे ।

वन्हिमानिति धूमसमानकालवन्हिविषया धूमविशेषणिकानुमितिः ज्ञायमानविशेषणजन्या विशेषणसमानकालतया विशेष्यविषयेऽशाब्दविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुष इति प्रत्ययवत् । अत एव ज्ञायमानविशेषणजन्यत्वेन

यद्विशेषणसमानकालीनत्वेन तादृशी बुद्धिः सा ज्ञायमानतद्विशेषणजन्येति सामान्यव्याप्तौ पक्षधर्मतासम्पत्तये धूमविशेषणिकेत्यादि । तादूप्यस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय च धूमवानित्यादि । ज्ञायमानेति च तज्ज्ञानस्यापि जनकत्वलाभाय । साध्यविशिष्टानुमितेः साध्याजन्यत्वाद्विशेषणसमानकालतयेति । धूमकालीनवन्हिमान् धूमध्वंसादित्यनुमितेः धूमजन्यत्वात् विशेष्येति।विशेष्ये विशेषणभा-

---

अन्यथेति मूलस्य विशेषणत्वेपि अन्यथासिद्धत्वे इति नार्थः स्फुटतरविरोधात् अतः प्रकारान्तरेणावतारयति अवच्छेदकतामात्रेणेति । कारणतावच्छेदकतामात्रेणेत्यर्थः । यथाश्रुते पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिजन्यतामादायार्थान्तरत्वापत्तेः सामान्यमुखीं व्याप्तिमाश्रित्य पदव्यावृत्तिमाह यदित्यादि । तादृशी बुद्धिः विशेष्यविषयकाऽशाब्दबुद्धिः । सामान्यव्याप्ताविति । तथा च धूमस्वरूपं विशेषणमादाय हेतुसत्त्वात्तज्जन्यत्वासिध्यैव नार्थान्तरमिति भावः । ननु धूमवति धूमसमानकालतया वन्ह्यवगाह्यनुमितित्वेनैव पक्षतासम्भवाद्धूमवान् वन्हिमानित्याकारप्रदर्शनं व्यर्थमत आह तादूप्यस्येति । विशेषणीभूतधूमस्य समानकालीनतया वन्ह्यवगाहित्वस्येत्यर्थः । धूमवान्पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेरनुव्यवसायेन तस्यां तादृशवन्ह्यवगाहित्वस्य ग्रहादिति भावः । ननु तद्विशेषणजन्येत्युक्त्यैव लिङ्गजन्यत्वासिद्धौ ज्ञायमानत्वांशो व्यर्थ इत्यत आह ज्ञायमानेति चेति । ननु

विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभाननैयत्यं यथा दण्डी

वापन्नं यत्समानकालीनत्वेन धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः । त-
दानीं धूमवान् पर्वतो धूमकालीनवन्हिमान् धूमध्वंसवत्त्वादित्या-
दौ च विशेषणे विशेषणतापन्नस्यैव धूमस्य समानकालत्वं वन्हौ

या यद्विशेषणिकाऽशाब्दविशिष्टबुद्धिः सा तज्जन्येत्येवव्याप्तिरस्तु कृतं
समानकालीनत्वादिप्रवेशनेत्यत आह साध्यविशिष्टेति । तथा चानु-
मितेः साध्यसमानकालीत्वानवगाहित्वादेव न व्यभिचार इति भा-
वः । इत्यनुमितेः एवं प्रयोगस्थलीयानुमितेः । अनुमितेरुक्ताकारत्वा-
भावात् । तथा च धूमध्वंसवान्पर्वतो धूमकालीनवन्हिमानित्येवं धू-
मध्वंसहेतुकानुमितौ धूमसमानकालीनत्वावगाह्यशाब्दाविशिष्टबुद्धि-
त्वस्य हेतोः सत्त्वाद्धूमजन्यत्वरूपस्य साध्यस्य चासत्त्वाद्व्यभि-
चारः स्यादतो विशेष्यपदमिति भावः । यथाश्रुते व्यभिचारतादव-
स्थ्याद्व्याचष्टे विशेष्ये विशेषणभावेति । तथा चोक्तानुमितौ विशेष्ये
पर्वते विशेषणतापन्नो न धूम इति तत्समानकालीनत्वावगाहिन्याम-
पि तस्यां न व्यभिचार इति भावः । धर्मान्तरनेति स्वरूपकथनं न तु
तु विवक्षितं वैयर्थ्यात् । सम्बन्धभेदेनैकस्यैव लिङ्गसाध्यभावेनाऽनु-
मितावुक्तक्रमेण लिङ्गजन्यत्वस्याऽननुमानप्रसङ्गाच्चेति ध्येयम् । ननु
तदानीं धूमवान्पर्वतो धूमकालीनवन्हिमानित्याकारानुमितेर्विशेष्ये
विशेषणीभूतस्य धूमस्य समानकालीनत्वेन धर्मान्तरस्य वन्हेर्वैशि-
ष्ट्यावगाहिन्या अपि धूमध्वंसलिङ्गकत्वेन धूमाजन्यत्वाद्व्यभिचार
इत्यत आह तदानीं धूमवत्पर्वते इत्यादि । सतः पक्षतावच्छेदकस्य
अनुमितिहेतुत्वमिति मतेपि व्यभिचारसम्पत्त्यर्थं तदानीमित्युक्तम् ।
तेन विद्यमानध्वंसप्रतियोगिधूमवत्पर्वतत्वेन पक्षत्वात्तदवच्छेदकी-
भूतधूमस्यासत्त्वलाभः । विशेषण इति । साध्ये विशेषणीभूतो यः
कालः तद्विशेषणतापन्नस्यैवेत्यर्थः । तथात्वापन्नस्य विशेष्ये विशे-

भासते न तु विशेष्ये तथात्वापन्नस्य, अनुभवसिद्धो ह्ययं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धीनां विशेषणताविशेषः। विशेषणं धर्मितावच्छेदकं विशेष्यश्च विधेयम्। तथा च विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं यद्धर्मविशिष्टे तत्समानकालीनत्वेनावगाहते या अशाब्दी बुद्धिः सा तद्धर्मजन्येति पर्य्यवसितोऽर्थः। धूमकालीनवन्हिमानसादौ च विधेयतावच्छेदकधूमकालीनवन्हित्वावच्छिन्नं न धूमकालीनत्वेन भासते परन्तु वन्हित्वावच्छिन्नम्, धूमवानयं धूमकालीनवन्हिमान् पर्वतो वन्हिमानालोकादित्यादौ च न धूमवत्त्वविशिष्टे धूमकालीनवन्हिमत्त्वं भासते, किन्तु यादृशविशिष्टपक्षतावच्छेदकवति वन्हिमत्त्वं

———

षणत्वापन्नस्य धूमस्य समानकालीनत्वं वन्हौ भासत इति पूर्वेणान्वयः। यद्यपि विशेष्ये विशेषणत्वापन्नो यो धूमः तस्यैव समानकालीनत्वेन वन्ह्यवगाहित्वादुक्तानुमितौ धूमाजन्यायां व्यभिचारतादवस्थ्यम्, तथाप्यापन्नपदमहिम्ना या विशेष्यनिरूपितयद्धर्मनिष्ठविशेषणताप्रयुक्ततद्धर्मसमानकालीनत्वावगाहिताकशाब्दभिन्नबुद्धिः सा तद्विशेषणजन्येत्यत्र तात्पर्यम्। उक्तानुमितौ च पर्वते धूमस्य यद्विशेषणत्वं तत्प्रयुक्तं न धूमसमानकालीत्वावगाहित्वं किं तु साध्यांशे विशेषणताप्रयुक्तमेवेति न व्यभिचारः। ननु धूमवान्पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितावपि विशेष्ये धूमस्य यद्विशेषणत्वं तत्प्रयुक्तं न धूमसमानकालीनत्वावगाहित्वमित्यसिद्धिरत आह अनुभवेति। अयं विशेष्ये विशेषणताप्रयुक्तः विषयताविशेषः समानकालीनत्वावगाहितारूपः। तादृशविषयत्वानुभवे विप्रतिपत्तेः कल्पान्तरमाह विशेषणमित्यादिना। विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यस्य फलमाह धूमकालीनेत्यादि। विधेयतेति। विधेयतावच्छेदकं यद्धूमकालीनवन्हित्वं न तदवच्छिन्नं भासते किं तु वन्हित्वावच्छिन्नं तथा च तदानीं धूमवत्पर्वतो धूमकालीनवन्हिमानित्यनुमितौ धूमाजन्यायां

पुरुष इतिप्रत्यक्षे, तेन धूमसमानकालीनवह्निसिद्धिः । अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्तिवन्ह्यनुमानं स्यात् । समयविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्त्यग्रहात् । किञ्च लिङ्गकरण-

---

सम्बन्धमर्यादया यत्समानकालीनत्वमवगाहत इत्यपि वदन्ति । अथ वा विशिष्टत्वं व्यावृत्तत्वं तच्च तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यत्वं विशेषणविशेष्यपदे च धर्मद्वयमात्रोपदर्शके तथा चैकस्मिन् धर्मे

व्यभिचारवारणार्थं तदिति भावः।यद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य फलमाह धूमवानयमित्यादिना । धूमवत्त्वविशिष्टे धूमवत्त्वविशेष्यांश इत्यर्थः । उद्देश्यतावच्छेदककुक्षिनिक्षिप्तवस्तूनां परस्परमुद्देश्यविधेयभावविरहादिति भावः । किं त्विति । हेतुभूतालोकविशिष्टे यद्धूमवदभिन्नधूमकालीनवन्हिमत्पर्वतत्वरूपं पक्षतावच्छेदकं तद्वृत्त्यैव वन्हिमत्त्वं भासत इत्यर्थः । तथा च धूमाजन्यायां तादृशानुमितौ व्यभिचारवारणार्थं यद्धर्मविशिष्टपदम् ।यद्धर्मनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकताकत्वं तदर्थः । कथितस्थले तु धूमो न विशेष्यतावच्छेदकः साक्षाद्धर्मिणि प्रकारतापन्नस्यैव तथात्वात् किं तु विशेष्यतावच्छेदककुक्षिनिक्षिप्त एव धूमः । अत एव ग्रन्थकृतापि तादृशविशिष्टपक्षतावच्छेदकवतीत्युक्तम् । यद्धर्ममात्रावच्छिन्नविशेष्यकत्वं तु नार्थः । पक्षभूतानुमितौ स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गात् धूमविशिष्टपर्वतत्वस्यैव तत्तद्धर्मितावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । धूमकालीनवन्हिमानित्याद्यनुमितौ व्यभिचारवारकं प्रकारान्तरमाह सम्बन्धेत्यादि । धूमवान्पर्वतो धूमवद्वन्हिमान् धूमध्वंसादित्यादौ समानकालीनत्वसंसर्गेण धूमविशिष्टवन्ह्यादिसाध्यकानुमितौ धूमाजन्यत्वेन व्यभिचारो वदन्तीत्युक्त्वा सूचितः । ननु धूमवान्पर्वतो वन्हिमानालोकादित्यादौ धूमसमानकालीनवन्हिभिन्नवन्ह्यभाववानित्यादिबाधनिश्चयसहकारेण जनितायां धूमसमानकालीनवन्हिविधेयकानुमितौ धूमाजन्यायां व्यभिचारः

यद्धर्मसमानकालत्वग्रहाजन्या या अशाब्दी तद्धर्मसमानकालीनत्वबुद्धिः सा ज्ञायमानतद्धर्मजन्येत्यर्थः। एवं न क्वापि व्यभिचारशङ्का। साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वं क्वापि नानुमितिविषयो मानाभावात्। नवीननये तु कालादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासत इत्यन्यदेतत्। दण्डी पुरुषो गच्छ-

———

किं च विधेयतावच्छेदकत्वमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात्स्वविधेयतावच्छेदकत्वाद्यन्तर्भावेणाननुगमोपीत्यत आह अथ वेति। भेदात्मनो व्यावृत्तत्वस्य व्यभिचारावारकत्वादाह तच्चेति। विशेषणत्वादेः प्रवेशवैयर्थ्यादाह विशेषणेति। ननु धूमकालीनः पर्वतो वन्हिमानित्याद्यनुमितेर्लिङ्गकालीनत्वग्रहाजन्यत्वविरहादसिद्धिरित्यत आह तथा चेति। तथा च या तत्र तत्कालीनत्वग्रहाजन्यत्वे सति तत्र तत्समानकालीनत्वावगाह्यशाब्दबुद्धिः सा तद्धर्मजन्येत्यर्थः। कथितानुमितावपि वन्हौ यो धूमकालीनत्वग्रहस्तदजन्यत्वसत्त्वान्नासिद्धिः। न च द्वितीयस्य तत्रेत्यस्य वैयर्थ्यम्, धूमाजन्यायां धूमकालीनः पर्वतो वन्हिमानालोकादित्यादिस्थलीयानुमितौ व्यभिचारवारकत्वात्। न चैवमपि धूमकालीनवन्हिमत्सधर्मा पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादिस्थलीयानुमितावसिद्धिनादवस्थ्यम्, तस्या अपि वन्हौ धूमसमानकालीनत्वग्रहेण जनितत्वादिति वाच्यम्। तत्र हेत्वन्तरेणैव लिङ्गजन्यत्वस्यानुमातव्यत्वादिति भावः। ननु पक्षतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वादिसमानकालीनत्वेन साध्यावगाह्यनुमितौ पर्वतत्वाजन्यत्वाद्व्यभिचार इत्यत आह साध्यस्येति। ननु गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादिस्थलीयानुमितौ पक्षतावच्छेदकीभूतस्यापि गन्धप्रागभावस्य समानकालीनत्वं गन्धे भासत एव, अन्यथा तत्रासंकीर्णबाधप्रदर्शनानुपपत्तेः अतस्तत्रैव गन्धप्रागभावाजन्यायां व्यभिचार एवेत्यत आह नवीनेति। गन्धप्रागभावो न तत्र पक्षतावच्छेदकः किं तु तत्कालः, तदवच्छिन्नत्वमपि स्वरूपसम्बन्धात्मकमेव तत्रानुमितौ भासते न तु तत्कालवृत्तितामात्रं येन चरमव्याख्यायामप्युक्तानुमितौ गन्धप्रागभावाजन्यायां व्यभिचारः स्यादिति भावः। पक्षतावच्छे-

तीत्यादिशाब्दधीवारणाय अशाब्देति।तुल्यन्यायतयोपनीतभानवा-
रणाय तदन्यत्वमपि वाच्यमित्यपि वदन्ति । एतन्मये चातीतत्वाग्र-
हेऽप्यतीतादिलिङ्गज्ञानान्नानुमितिरिति नातीतलिङ्गकालीनत्वाव-

च्छेदकावच्छेदेन साध्यस्यानुमितौ नाचार्यसंमतिरतो नवीनैरित्युक्तम् ।
न च कालिकसम्बन्धेन धूमविशिष्टे काले तेनैव सम्बन्धेन वन्हेः
साध्यत्वे धूमवत्कालो वन्हिमान् तत्कालत्वादित्यादिस्थलीयानु-
मितेर्वन्हौ धूमसमानकालीनत्वावगाहिन्यां धूमाजन्यत्वाद्व्यभिचार
एवेति वाच्यम् । वस्तुगत्या धूमवन्ह्योरेककालवृत्तित्वभानेऽप्युक्तानु-
मित्या धूमकालवृत्तितात्वरूपेण वन्हौ तत्समानकालीनत्वानवगाहना-
त्तापर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादिस्थलीयानुमितौ धूमसमानकालीनत्वं
ताद्रूप्येणैव वन्हौ संसर्गमर्यादया भासते धूमवान्पर्वतो वन्हिमानि-
त्याकारकानुमितौ धूमकालीनवन्हीयसंयोगेनैव वन्हेः पर्वतांशे प्रका-
रत्वादिति भावः । वारणायेति । अन्यथा दण्डसमानकालीनत्वेन ग-
मनवत्तावगाहिनि शाब्दबोधे दण्डाजन्यत्वाद्व्यभिचारः स्यादिति
भावः । तुल्येत्यादि । एकधर्मविशिष्टे धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहिबोध-
त्वावच्छेदेनैव धर्मितावच्छेदकसमानकालीनतया विधेयभानस्या-
नुभविकत्वात् । अनुभवार्थकज्ञानपदेन तादृशस्मृतौ व्यभिचारवा-
रणेऽपि तादृशोपनीतप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणार्थमुपनीतप्रत्यक्षान्यत्व-
मपि हेतौ देयमित्यर्थः । तत्राप्युपमितेस्तादृशावगाहित्वाभावा-
दतिरिक्तायास्तस्या असत्त्वाद्वा तदन्यत्वं नोपात्तमिति ध्येयम् ।
अथातीतलिङ्गिकायां धूमकालीनत्वावगाह्यनुमितौ धूमाजन्य-
त्वादुक्तव्याप्तौ व्यभिचार इत्यत आह एतन्मय इति । आचार्याणां
मत इत्यर्थः । अतीतत्वाद्यग्रह इति । तदग्रहे तूपस्थितधूमध्वंसादि-
लिङ्गिकैव तत्रानुमितिर्भविता तस्यां च धूमकालीनत्वस्य कारणबा-
धाद्भानेन निरुक्तहेत्वभावादेव न व्यभिचार इति भावः । नानुमि-
तिरिति । तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यतत्समानकालीनत्वावगाह्यनु-
मितौ परामृश्यमाणलिङ्गत्वेन हेतुत्वादिति भावः । अतीतलिङ्गिका-
यां तत्समानकालीनत्वावगाह्यनुमितौ व्यभिचारवारकं कस्य चिन्म-

गाह्यनुमितौ व्यभिचारः। कालोऽत्र वर्त्तमानो विवक्षितः। तद्वैशि-
ष्ट्यांशे च प्रमात्वं वाच्यं वर्त्तमानत्वं वा तादृशधर्मविशेषणमित्यपि
कश्चित्। केचित्तु विशेषणं विशेष्यतावच्छेदकं तथा च वर्त्तमानविशे-
ष्यतावच्छेदकसमानकालीनतया धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाह्यशाब्दज्ञा-
नत्वादिरर्थः। सतश्च पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वमिष्टमेव, समानका-

———

तमाह काल इति। अत्र समानकालीनत्वे। तथा चातीतलिङ्गकाली-
नत्वावगाहिन्यामनुमितौ वर्तमानकालानवगाहनात् निरुक्तहेत्वभावा-
देव न तत्र व्यभिचारः।ननु वर्तमानस्यैव कालस्य यत्रातीतलिङ्गाधिक-
रणतया तत्र भानं तादृशानुमितौ तथापि व्यभिचार एवेत्यत आह
तद्वैशिष्ट्यांशे चेति। तयोर्लिङ्गवर्तमानकालयोर्वैशिष्ट्यांशे
चेत्यर्थः। काले वर्तमानत्वं तद्वैशिष्ट्यांशे च प्रमात्व-
मित्युभयापेक्षया लाघवादाह वर्तमानत्वं वेति। तथा च वर्तमानय-
द्धर्मसमानकालीनत्वावगाहिनी या तादृशी बुद्धिः सा तद्धर्मजन्ये-
त्येव व्याप्तिरिति भावः। तल्लिङ्गिसमानकालीनत्वावगाह्यनुमितौ परा-
मृश्यमाणतल्लिङ्गत्वेन हेतुत्वादतीतलिङ्गिका तादृशानुमितिरेवासि-
द्धेति व्यर्थं विशेषणमित्यस्वरसः कश्चित्युक्त्या सूचितः। मिश्रव्या-
ख्यां परिष्कृत्याह केचित्त्वित्यादिना। सतोऽपि साध्यविशेषस्यानु-
मितावहेतुत्वादाह विशेष्यतावच्छेदकमिति। मुख्यविशेष्यतानिरू-
पितावच्छेदकमित्यर्थः। तेन पर्वतो धूमकालीनवन्हिमानालोकादि-
त्यादिस्थलीयानुमितेः कालीनत्वादिविशेष्यतावच्छेदकीभूतवन्हि-
त्वाद्यजन्यत्वेऽपि न व्यभिचारः। एतन्मयेऽतीतलिङ्गज्ञानादप्यनुमित्यु-
त्पादात्तत्र व्यभिचारवारणाय वर्तमानत्वं धर्मविशेषणमित्याशयेना-
ह तथा चेति। ननु पर्वतः पर्वतत्वकालीनवन्हिमानित्यादिस्थलीया-
नुमितेर्विशेष्यतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वाजन्यत्वात् व्यभिचार इत्यत
आह सतश्चेति। वर्तमानस्येत्यर्थः। नन्वेवं या यद्विशेष्यतावच्छेदक-
विशिष्टधर्मान्तरावगाह्यशाब्दबुद्धिः सा तद्विशेष्यतावच्छेदकजन्येत्ये-
व व्याप्तिरस्तु समानकालीनत्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह समानेति।

त्वपक्षे परामर्श एव तद्व्यापारः परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमस्ति चरमकारणत्वादिति न तत् करणम् ।

अत्रोच्यते । अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमितिद-

लीनत्वानुसरणन्तु ताद्रूप्यविषयत्वे प्रतिज्ञायमानविशेष्यतावच्छेदकजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वसूचनायेत्याहुः । परामर्श एवेति । न च कारणतावच्छेदकस्य तस्य न व्यापारता परामृश्यमाणत्वेन परामर्शाजननादिति वाच्यम् । व्यापारं प्रति रूपान्तरेण हेतुत्वेऽपि फलम्प्रति ताद्रूप्येण हेतुतायां विरोधाभावात् । लिङ्गत्वेनैवानुमितिहेतुता परामर्शस्तु व्यापारमात्रमित्यपि केचित् ।

ताद्रूप्यविषयत्वे तादृशम्भमानकालीनत्वविषयत्वोप्रतिज्ञायमानयद्विशेष्यतावच्छेदकजन्यत्वं तस्य प्रयोजकत्वलाभाय इत्यर्थः । तथा च तत्रोपादेयमेव हेताविति भावः । अनुमितेः पक्षतावच्छेदकजन्यत्वं नाचार्यसंमतमन्यथाऽनुमितिविषयत्वाविशेषाद्वर्तमानसाध्यतावच्छेदकादिजन्यत्वमपि तत्र स्यादिति विशेष्यतावच्छेदकादिप्रवेशोपि हेतौ व्यर्थः स्यात् । या वर्तमानयद्धर्मावगाहिशाब्दबुद्धिः सा तद्धर्मजन्येत्यस्यैव सम्यक्त्वादित्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः । परामृश्यमाणत्वेनेति । फलं प्रति यद्रूपेण करणत्वं व्यापारं प्रत्यपि तद्रूपेणैव करणस्य हेतुत्वादिति भावः । रूपान्तरेण विषयित्वादिरूपेण । ताद्रूप्येणेति । परामृश्यमाणलिङ्गत्वेनेत्यर्थः । फलव्यापारौ प्रत्येकरूपेण करणस्य हेतुत्वमुपपादयितुमाह लिङ्गत्वेनैवेति । व्यापारमात्रमिति । मात्रपदेन कारणतावच्छेदकत्वव्युदासः । केचिदित्यस्वरसः । तद्बीजं तु परामर्शं प्रत्यपि लिङ्गत्वेन न हेतुत्वं सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्व्यक्तिगोचरप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तित्वेन वा हेतुत्वात्ताद्रूप्येण चानुमितौ हेतुत्वं व्यभिचारीत्येकरूपेण फलव्यापारौ प्रति हेतुत्वमसम्भावितमेवेत्यादि ।

र्शनान्न लिङ्गं तद्धेतुः व्यापारपूर्ववर्त्तितयोरभावात् । न च विद्यमानं लिङ्गान्तरमेव तद्धेतुः । तदा तस्यापरामर्शात् परामर्शाविषयस्य कारणताग्राहकाभावात् । भाविनि पक्षे व्यक्त्यैक्यमेव वा यत्र लिङ्गं तत्र लिङ्गान्त-

———

परामर्शाविषयस्येति।विनिगमनाविरहो विशेषणत्वं वा तस्य हेतुत्वे बीजं न चेदमज्ञायमानेऽस्तीति भावः । न च विशिष्टस्य कारणत्वं गृहृत्व प्रमाणं विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापि तत्परिच्छिनत्ति तथा चापरामृष्यमाणस्यापि लिङ्गत्वेन हेतुत्वमविरुद्धमिति वाच्यम् । यतो हि लिङ्गत्वं न साध्यव्याप्यत्वादिकं तदप्रसिद्धावपि गगनाद्यनुमानात । नापि परामर्शविषयतावच्छेदकमात्रं तथा सति वस्तुमात्रस्यैवानुमितिहेतुतापत्तेः।न चेदं प्रामाणिकम्, तथान्वयव्यति-

———

विनिगमनेति । लिङ्गपरार्शत्वेनेव परामृश्यमाणत्वेनापि हेतुतायां विनिगमकाभावः लिङ्गपरामर्शस्य विषयतया विशेषणत्वं वा लिङ्गस्यानुमितिहेतुतायां बीजं तच्चाज्ञायमाने न सम्भवतीति प्रमाणाभावादेव न तस्यानुमितिहेतुत्वमिति भावः । न चेति । वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः । विशिष्टस्य लिङ्गविशिष्टपरामर्शस्य । लिङ्गत्वेनेति। तस्यैव परामर्शविशेषणतावच्छेदकत्वादिति भावः । व्याप्यत्वादीत्यादिना पक्षवृत्तित्वोपग्रहः । तदप्रसिद्धाविति । वृत्तितानियामकसम्बन्धेन साध्यतायां गगनादिसाध्यनिरूपितव्याप्तेर्गुणादिपक्षके संयोगेन हेतुतायां च पक्षवृत्तित्वस्याप्रसिद्धावित्यर्थः । वस्तुमात्रस्येति । परामर्शविषयतावच्छेदकस्याभाववत्त्वाधिकरणत्वादेः केवलान्वयित्वादिति भावः । इदं वस्तुमात्रस्यानुमितिहेतुत्वम् । तथेति । परामर्शविषयतावच्छे-

रेकादिविरहात् । अन्यथेच्छाशाब्दबोधादिकं प्रतीष्टसाधनत्वाका-ङ्क्षादिकुक्षिनिक्षिप्तस्य जगत एव हेतुतापत्तेः । न वा वास्तवो वि-निगमनाविरहोऽपि।प्रमेयत्वादिना ज्ञातादपि लिङ्गादनुमित्यापत्तेः। व्याप्तिपक्षधर्मत्वेन ज्ञानमानत्वोक्तौ च लाघवात्तादृशज्ञानत्वेनैव हे-तुत्वात् । किञ्च कालान्तरीयतादृशज्ञानविषयादपि लिङ्गादनुमि-तिप्रसङ्गः कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्त्वस्यैव कार्य्योत्पत्ति-नियामकत्वान्न तु तद्विशिष्टसत्त्वस्यैव, गौरवात्। इतोऽपि च प्रति-

---

दकीभूतेनाऽभाववत्त्वादिनानुमितौ स्वतन्त्रान्वयाद्यनुविधानाभावा-दिति भावः । ननु विनापि स्वतन्त्रान्वयविधानं लिङ्गविशिष्टपराम-र्शहेतुत्वमेव तद्विशेषणतावच्छेदकीभूतेनाभाववत्त्वादिना हेतुताग्रा-हकमित्यत आह अन्यथेति । इच्छादाविष्टसाधनत्वादेर्यथासङ्ख्यम-न्वयः । कुक्षिनिविष्टस्य तद्घटकीभूताभावत्वावच्छिन्नस्य । ननूक्त-दोषाल्लिङ्गपरामर्शहेतुताग्राहकप्रमाणेन विशेषणीभूतस्य लिङ्गस्य हेतुत्वाग्रहेपि धूमादिलिङ्गकानुमितौ धूमादिलिङ्गकपरामर्शत्वेनेव विनिगमनाविरहेण परामृश्यमाणधूमत्वादिनापि हेतुत्वमायास्यत्ये-वेत्यत आह न वेति । व्याप्तीति । व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयवि-षयत्वेनेत्यर्थः । तादृशज्ञानत्वेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन । तद्विषयत्वस्यापि प्रवेशे गौरवादिति भावः । ननु पक्षनिष्ठविशेष्य-तानिरूपितव्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनैव ज्ञानविशिष्टत्वेन हेतु-त्वाद्विनिगमनाविरह एव, प्रमेयत्वादिप्रकारस्यापि तादृशसम्बन्धेन हेतुत्वाभावादेवातिप्रसङ्गाभावादत आह किं चेति । कालान्तरीयं यद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तद्विषयीभूतादपि लिङ्गादित्यर्थः । ननु कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नपूर्वसत्त्वस्य कार्योत्पत्तौ तन्त्र-त्वात्तदानीं तु तादृशज्ञानविषयतापन्नस्य लिङ्गस्याभावान्नानुमितिरत आह कारणेति । अवलीढमुपलक्षितम् । तद्विशिष्टस्येति । कारणता-वच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्येत्यर्थः । कार्योत्पत्तिनियामकत्वमिति विभ-क्तिपरिणतेनाऽन्वयः । गौरवादिति । दण्डादिसत्त्वापेक्षया दण्डत्वा-

बन्धकाभावादीनां न कारणतावच्छेदकत्वम्, परामर्शविशिष्टसत्त्वस्य चात्र प्रयोजकत्वाभिधाने लाघवादावश्यकत्वाच्च परामर्शस्यैव तथात्वं तत्र च नातिप्रसङ्गशङ्कापि। अथैवं संयुक्तेन्द्रियादीन्द्रियसंयोगाद्योः कारणतायामपीदमेव विनिगमकं स्यादिति चेत्,

---

दिविशिष्टसत्त्वस्य घटाद्युत्पत्तिनियामकत्वे गौरवादित्यर्थः। स्वरूपसम्बन्धात्मनो नियामकत्वस्य बाधकं विना लघुन्येव विश्रामादिति भावः। इतोपि चेति। कारणतावच्छेदकोपलक्षितपूर्वसत्त्वस्यैव कार्योपधाने तन्त्रत्वादपि चेत्यर्थः। अन्यथा मण्यादिसत्त्वदशायां मण्याद्यभावविशिष्टवन्हित्वावच्छिन्नस्यासत्त्वादेव दाहानुत्पत्तिसम्भवात् मण्याद्यभावत्वेन दाहादिहेतुत्वं न स्यादिति मुरारिमिश्र एव विजयी स्यादिति भावः। इतोपीत्यपिकारान्मण्याद्यभावविशिष्टवन्हित्वेनेव विनिगमनाविरहाद्वन्हिविशिष्टमण्याद्यभावत्वेन हेतुतापत्तिरतो वन्हित्वमण्यभावत्वाभ्यां स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकेण ताद्दशलघुधर्माभ्यां दाहादिहेतुत्वसिद्धौ न प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वमित्यादिकमावेदितम्। प्रतिबन्धकाभावादीत्यादिना नैमित्तिककारणस्योपग्रहः। तेन घटादिकार्यसमवायित्वान्यथानुपपत्त्या लब्धघटादिकारणताकस्य कपालादेर्न दण्डाविशिष्टकपालत्वादिना घटादिहेतुत्वं दण्डाद्युपलक्षितादपि तद्विगमदशायां केवलकपालाद्घटाद्यापत्तेरिति ध्येयम्। ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तौ नियामकत्वं वाच्यम्, अन्यथा कार्योत्पत्तेः पूर्वं तदवच्छिन्नस्याभावस्य सत्त्वे तेन रूपेण कारणत्वमेव दुर्वचं स्यात् अवच्छेदकधर्मस्य कार्याव्यवहितपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकत्वादत आह परामर्शविशिष्टेति। अत्राऽनुमितौ। लाघवादिति। परामृश्यमाणत्वापेक्षया परामर्शत्वस्यावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः। सति व्यभिचारे लाघवस्याकिञ्चित्करत्वादाह आवश्यकत्वादिति। विशिष्टसत्त्वस्थले विशेषणसत्त्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः। तथा चाव्यभिचारित्वं तवाप्यनुमतमिति भावः। तथात्वमनुमितिहेतुत्वम्। यत्सत्त्वं कार्योत्पत्तिनियामकं तस्यैव कारणत्वादिति भावः। तत्र चेति। परामर्शत्वा-

स्यादेव यदि न स्यातामिन्द्रियादेः स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकौ, स्याच्च व्यापारेण व्यापारिणोऽव्यवधानम्, न चानुमितिमात्रे तौ लिङ्गस्य, न चातीन्द्रियस्यापि तस्य परामर्शो व्यापार इति ।

वच्छिन्नस्यानुमितेः पूर्वमपेक्षणादिति भावः । परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथगेवानुमितिहेतुत्वात्पूर्वक्षणावच्छेदेनागृहीताप्रामाण्यकादपि धूमत्वेन गृह्यमाणपरामर्शान्नानुमितिरिति भावः । अथैवमिति । एवं कारणतावच्छेदकलाघवस्यादरे । इदमेवेति । संयुक्तचक्षुष्ट्वादिना चाक्षुषादिकं प्रति हेतुतायामेकद्रव्यसंयुक्तादपि चक्षुरादितो द्रव्यान्तरस्य प्रत्यक्षवारणाय तत्तद्द्रव्यसंयुक्तत्वविशिष्टचक्षुष्ट्वादिना तत्तद्द्रव्यचाक्षुषं प्रति हेतुत्वे गौरवात् द्रव्यचाक्षुषसामान्य प्रत्येव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या चक्षुस्संयोगत्वेन हेतुतायां लाघवमेव नियामकं स्यादित्यर्थः । तथा च चक्षुरादिसंयोगत्वेनेव संयुक्तचक्षुष्ट्वादिनापि विनिगमनाविरहाच्चाक्षुषादिहेतुत्वं स्यादिति चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुष्ट्वादिना चक्षुःसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुष्ट्वादिना द्रव्यत्वादिना वा हेतुत्वमिति प्रवादो भज्येतेति भावः । संयोगाद्योरित्यादिपदेन घटादिकं प्रति कपालतत्संयोगाद्योः परिग्रहः । विनिगमनाविरहो न चक्षुरादेः कारणत्वसाधकः किं तु अन्वयाद्यनुविधानमेवेत्यभिप्रेत्याह स्यादेवेत्यादि । अन्वयव्यतिरेकयोः स्वातन्त्र्यं कारणप्रमापकत्वम् । ननु चक्षुःसंयोगाद्यन्वयाद्यनुविधानोपक्षीणमेव चक्षुरादेः अन्वयाद्यनुविधानं न तु स्वातन्त्र्येणापि, चक्षुर्नाशकालेपि चक्षुःसंयोगसत्त्वे प्रत्यक्षोत्पादे क्षतिविरहादत आह स्याच्चेति । तथा च चक्षुरादिसंयोगस्य प्रत्यक्षहेतुत्वे चक्षुरादेस्तत्र हेतुत्वं व्यापारेण व्यापारिणो अन्यथासिद्ध्यभावात् । हेतुता च चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुष्ट्वादिना संयोगत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुष्ट्वादिना द्रव्यत्वादिना वेत्यन्यदेतदिति भावः । व्यवधानमन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवं चाक्षुषादौ चक्षुरादेरिव अनुमितावपि लिङ्गस्य स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव हेतुत्वमायास्यतीत्यत आह न चेति । धूमाद्यसत्त्वेपि

अपि च चैत्रेण परामृष्यमाणाल्लिङ्गादपरामृशतोऽपि मैत्रस्यानुमित्यापत्तिः । तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषपरामृष्यमाणलिङ्गत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः । इच्छाकृतिसुखदुःखस्मरणविशिष्टज्ञानशाब्दबोधादिषु ज्ञानेच्छाधर्माधर्मनिर्णयविशेषणभानपदार्थज्ञानादीनामिवानुमितौ परामर्शस्याप्येकार्थप्रत्यासत्त्या हेतुत्वान्नातिप्रसङ्गशङ्कापीति कृतं पल्लवितेन । एकान्योन्याभावविशिष्टापरान्योन्याभावादिर्वर्त्तमान एव

तल्लिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या व्यभिचारादनुमितिमात्रे लिङ्गस्य न स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाविव्यर्थः । नन्वेवं नित्यलिङ्गकानुमितिं प्रत्येवास्तु परामृश्यमाणलिङ्गस्य हेतुत्वमन्वयाद्यनुविधानसत्त्वादत आह न चेति । तस्य लिङ्गस्य । तथा च यद्यतीन्द्रियलिङ्गस्य मनस्त्वादेः परामर्शो व्यापारः स्यात्तदा तेन व्यापारेणान्यथासिद्ध्यसम्भवात्तादृशलिङ्गस्यानुमितिहेतुत्वं स्यात्, न चैवम्, लौकिकप्रत्यक्षस्यैव विषयजन्यत्वादतः परामर्शेनैवान्यथासिद्धं तत्रापि लिङ्गं न हेतुरिति भावः । ननु कार्योत्पत्तेर्नियामकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः किं तु तद्व्यापकत्वं तच्च लिङ्गपरामर्शसत्त्वस्येव गुरोरपि परामर्शविशिष्टलिङ्गसत्त्वस्याक्षतमतः कारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वस्वीकारेण कालान्तरीयपरामर्शविषयाल्लिङ्गादनुमित्यापत्तिवारणाल्लिङ्गपरामर्शत्वेनेव परामृश्यमाणलिङ्गत्वेनापि हेतुतायां वास्तवो विनिगमनाविरह इत्यतो लिङ्गस्याजनकत्वे विनिगमकान्तरमाह अपि चेति । ननु तवाप्येकस्य पुंसः परामर्शादन्यस्यानुमित्यनुत्पत्त्या तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयपरामर्शत्वेन हेतुत्वात्कार्यकारणभावानन्त्यमेवेत्यत आह इच्छेत्यादि । इच्छादिषु सप्तसु ज्ञानादिसप्तानां यथासङ्ख्यं हेतुतान्वयः । एकार्थेति । यदा यत्रानुमितिः तत्प्राक्क्षणावच्छेदेन तत्र परामर्श इत्येव व्यापकताघटितायां कारणतायां कार्यकारणयोः समवाय एव सम्बन्धविधया प्रविष्ट इति यत्र कारणताघटकसम्बन्धेन कारण

राभावाच्च । यदि च वर्त्तमानमेव तत्र लिङ्गं तदा वर्त्त-
मानवह्न्यनुमानोपपत्तिः। अथ भावि भूतं वा धूमादि न
लिङ्गं किन्तु तत्प्रागभावस्तद्ध्वंसश्च वर्त्तमान एव, त-

सर्वत्र हेतुः सम्भवतीत्यत आह यदि चेति । किन्तु तत्प्रागभाव
इति । तस्य च विरोधिकालावच्छेदेन व्याप्यत्वग्रहान्न तत्कालीन-
साध्यसिद्धिरिति भावः । अपि चेत्साद्यभ्युपगमवादः । नियत-
सामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेः प्रागभावादौ दुरपवादत्वात् ।
धूमप्रागभावत्वादिकं नावच्छेदकमिति चेत् । किञ्चातः, न चैत-

न्नत्र तस्यैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्योपधायकत्वान्नैकस्य पुंसः
परामर्शदशायामपरस्यानुमित्यापत्तिरित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नभेदस्य
केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धत्वाद्व्यतिरेकिसाध्यके च प्रसिद्धस्यापि
साध्यात्मकस्य तस्य सर्वत्रानुमितौ वर्त्तमानत्वायोगात्तत्त्वन्तरं दर्श-
यति एकेति । एकान्योन्याभावविशिष्टाः येऽपरेषामन्योन्याभावा-
स्तदादिरित्यर्थः । तथा च भाविन्यपि पर्वते ह्रदान्यत्वे सति घटाद्य-
न्यत्वमेव विद्यमानं लिङ्गं वन्ह्यादेः साधकं भविष्यतीति भावः । आ-
दिना ह्रदत्वाद्यत्यन्ताभावविशिष्टस्य घटत्वाद्यत्यन्ताभावस्योपग्रहः ।
ननु वर्तमानस्य धूमप्रागभावादेर्हेतुत्वे तत्कालीनत्वेन वन्ह्याद्यनुमा-
नापत्तेस्तस्य लिङ्गत्वाभिधानमसङ्गतमत आह तस्य चेति । प्रागभाव-
स्य ध्वंसस्य चेत्यर्थः । विरोधीति । यत्र धूमप्रागभावस्तत्र धूमप्राग-
भावानधिकरणकालावच्छेदेनैव वन्हिरित्यादिक्रमेण व्याप्तिग्रहादि-
त्यर्थः । दुरपन्हवत्त्वादिति । साध्यनियमस्य तत्सामानाधिकरण्यस्य
च द्वयोरेव प्रागभावे सत्त्वादिति भावः । शङ्कते धूमप्रागभावत्वादि-
कमिति । किं स्यात इति । प्रागभावत्वस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वेपि
प्रागभावे व्याप्तिपक्षधर्मन्वयोः परामर्शसम्भवादिति भावः । वस्तु-
गतिमनुरुध्याह न चैतदपीति । धूमप्रागभावत्वादेर्व्याप्यनवच्छेदक-

योरपि वह्निसमानदेशत्वनियमादिति चेन्न । अतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चितात् वर्त्तमानतया सन्दिग्धात् धूमादनुमितौ हि न प्रागभावध्वंसौ लिङ्गे, तयोः सन्दिग्धत्वात् । नापि धूमः, तस्यावर्त्तमानत्वात् । किञ्च भूतभाविवर्त्तमानत्वाविषयात् पर्वते इति ज्ञानाद्यत्नानु-

———

दपि, व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् परिशेषेण तस्यैव तथात्वात् । अन्यथा धूमादिवृत्तिव्याप्तीनामपि धूमत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात् । अथ स्वव्यापकसमानाधिकरणं व्याप्यं व्यापकत्वञ्च तद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वादिकं स च विशेषणं धर्मो व्याप्यवच्छेदकः । न च धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकम्, गौरवादपि तु धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकमेव लाघवात् । एवञ्च न धूमप्रागभावो व्याप्यो न वा तत्त्वं

———

त्वमपि नेत्यर्थः। तस्यैवेति । धूमप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति भावः । अन्यथा व्याप्तेरवच्छेद्यत्वानियमे । प्रतियोगित्वत्वादीत्यादिना तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाद्युपग्रहः । स चेति । यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावो व्यापकत्वं स एव च विशेषणीभूतो धर्मो व्याप्यवच्छेदक इत्यर्थः । प्रतियोगितात्वादिकमिति । प्रतियोगितावच्छेदकमिति पूर्वेणान्वयः । यद्यप्यव्याप्यवृत्तिवह्निसंयोगादेर्धूमादिव्यापकत्वोपपत्तये स्वानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाद्यभावकूटवत्त्वमेव व्यापकत्वं स्वत्वस्याननुगतत्वेन सामान्याभावासम्भवात् तच्च धूमप्रागभावस्य हेतुत्वेपि सुवचम्, तथापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलाभिप्रायेणेदम् ।

मानं तत्र का गतिः । सर्वत्र प्रागभावाद्यन्यतमत्वं धूमाद्यत्यन्ताभावाभावत्वं वा लिङ्गमिति चेत् । न । व्यर्थविशेषणत्वेन तेषामलिङ्गत्वात् । अन्यतमत्वाद्यज्ञानेपि धूमज्ञानादनुमितिसत्त्वाच्च । अपि च न धूमप्रागभावादि लिङ्गं न वा तद्धीरनुमितिकारणम्, प्रागभावादीनां व्यर्थत्वात् आवश्यकधूमज्ञानादेवानुमितिसम्भवाच्च ।

व्याप्यवच्छेदकम् । अत एव प्रमेयधूमत्वादिकमपि नावच्छेदकमिति चेत । गतं तर्हि जातिसमनियतोपाधिगुणादीनां व्याप्यत्वेन, लाघवेन गोजलादिनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेरवच्छेदकत्वात न तु सास्नास्नेहादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवात । प्रस्थितञ्च गोत्वादिवृत्तिधर्माणामवच्छेदकत्वेन, आपतितञ्च ते नीलधूम-

---

तत्र वैयधिकरण्याप्रवेशादिति ध्येयम् । लाघवादिति । प्रागभावाप्रवेशेन लाघवादित्यर्थः । एवं चेति । धूमप्रागभावव्यापकत्वाप्रसिद्ध्यैव स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेस्तत्रासम्भवादिति भावः । तत्त्वं धूमप्रागभावत्वम् । अत एवेति । धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वाद्यपेक्षया प्रमेयधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वादेर्गुरुत्वात्तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यैव प्रमेयधूमत्वादिकं न व्याप्त्यवच्छेदकमित्यर्थः । एकजातिव्याप्यस्यापरजातिव्यापकस्य च रूपादेरुक्तक्रमेण व्याप्यताव्युदासस्यासम्भवात्समनियतेत्युक्तम् । गुणादीत्यादिपदेन वन्हित्वादिसमनियतस्योर्ध्वज्वलनादिकर्मणः परिग्रहः । तथा च द्रव्यं सास्नावत्त्वात्स्नेहादूर्ध्वज्वलनादित्यादौ सास्नादिकं साध्यव्याप्यं न स्यादिति भावः । व्याप्यत्वाभावं व्युत्पादयन्ति लाघवेनेत्यादि । जलादीत्यादिना वह्न्याद्युपग्रहः । अवच्छेदकत्वात् व्यापक-

किञ्च लिङ्गं नानुमितिमात्रे हेतुः लिङ्गं विनापि धूली-
पटलात् लिङ्गभ्रमेणानुमित्युत्पत्तेः, नापि लिङ्गं प्रमानु-
मितौ, परामर्शोऽनुमितिमात्रं हेतुः तद्विशेषप्रमात्वाभ्या-
मेवानुमितितथात्वात्, यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयो-
जकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वात् । अथ प-

समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वात् । प्रमेय-
धूमत्वादिना वन्ह्याद्यव्यापकत्वार्थमिव स्नेहत्वादिना व्याप्यत्वार्थ-
मपि लघुगुरुसाधारणस्यावच्छेदकत्वस्योपादाने कुतस्तद्व्युदास

ताप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । स्नेहादीत्यादिनोर्ध्वज्वलनाद्युपग्रहः ।
सखण्डानामव्याप्यतामभिधायाऽखण्डानामपि तामाह प्रसिद्धं चे-
ति । गोनिष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वापेक्षया गोत्वत्वविशिष्टनिष्ठाभा-
वप्रतियोगित्वत्वादेर्गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या द्रव्यं गोत्वा-
दित्यादौ गोत्वत्वादिकमपि व्याप्यतावच्छेदकं न स्यादित्यर्थः । उ-
क्तक्रमेण व्याप्यतावच्छेदकनिरुक्ताव्याप्तिमुक्त्वाऽतिव्याप्तिमाह
आपतितं चेति । स्वयं नीलधूमत्वस्य व्याप्तव्यवच्छेदकत्वोपगमादाह
ते इति । अतिरिक्तत्वादिति । तस्य नीलधूमादावपि सत्त्वेन धूमव-
न्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावतोऽतिरिक्तत्वादित्यर्थः । त-
था चोक्तक्रमेण नीलधूमत्वे गौरवासम्भवादतिप्रसङ्ग इति भावः ।
ननु प्रमेयधूमत्वादिरूपेण वन्ह्याद्यव्यापकत्वरक्षायै गुरोरपि प्रमेय-
धूमत्वादेर्यथा प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकृतं तथा प्रमेयधूमत्वा-
दिप्रकारेण व्याप्यत्वरक्षार्थमपि स्नेहवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वादे-
स्तथात्वं स्वीकार्यमतः स्नेहादौ नाव्याप्यत्वमत आह प्रमेयधूम-
त्वादिनेति । उपादाने उपगमे । कुत इति । तस्य धूमप्रागभावत्वनील-

रामर्शस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्गविषयत्वं तथा चायातं लिङ्गस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति चेन्न। भाविना भूतेन वा यदाकदाचिद्विद्यमानेनापि लिङ्गेन परामर्शप्रमात्वसम्भवान्नानुमितिपूर्वसमये तत्प्रमात्वानुरोधेन लिङ्गस्य सत्त्वं कारणत्वं वा धूमकालीनवन्ह्यनुमानञ्च यदा यत्र धूमस्तदा तत्र वह्निरिति व्याप्तिज्ञानादेव। अथ वा धू-

---

इति। तथा चेति। तत्रैव क्लृप्तसामान्यकारणस्य विशेषरूपेण हेतुत्वं यत्र कल्प्यकारणतावच्छेदकमपेक्ष्य न गौरवम्, अन्यथा विशेषकारणकलापविलयप्रसङ्गादिति भावः। धूमकालीनेत्यादि। सामानाधिकरण्ये कालविशेषस्यापि सम्बन्धघटकतया प्रविष्टत्वा-

---

धूमत्वादेः कुतो व्याप्यतावच्छेदकत्वव्युदासः धूमप्रागभावादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वादेरपि गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः। ननु यत्सामान्य इत्यादिन्यायेनानुमितिसामान्यहेतोः परामर्शस्यैव प्रमापरामर्शत्वेन प्रमानुमितौ विशिष्य हेतुत्वो तथा लिङ्गस्य तत्र कारणत्वखण्डनात्पुनः तदाशङ्कनं सन्दर्भविरुद्धमतो भावमाह तत्रैवेति। न गौरवमिति। तथा च लिङ्गत्वापेक्षया गुरुत्वादेव यथार्थलिङ्गपरामर्शत्वेन प्रमानुमितौ न हेतुत्वसम्भव इति भावः। अन्यथेति। सामान्यतः क्लृप्तत्वादेव विशेषतः कारणत्वे कार्यसामान्यहेतोः कालादेरनुमित्यादिकं प्रति परामर्शादिविशिष्टकालत्वादिना हेतुत्वापत्त्या परामर्शादिकमप्यनुमितौ हेतुर्न स्यादित्यर्थः। ननु यदा यत्रेत्यादिव्याप्तौ सामान्यतः कालनिवेशात्कथं धूमकालीनत्वेन वन्हेः सिद्धिरत आह सामानाधिकरण्य इति। नियतेत्यादिः। तथा च यत्र धूमस्तत्र धूमकालीनवन्हिसंयोगेन वन्हि-

मकालः पक्षतावच्छेदकः पक्षतावच्छेदकधर्मसमानाधिक-
रणञ्च पक्षधर्मबलात् साध्यं सिध्यतीति धूमकालीनव-
ह्निसिद्धिः । यत्तु व्यापाराभावान्न परामर्शः करणमिति,
तथैव, किन्तु व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । न

दित्यर्थः । यदा यत्रेति कालिकदैशिकव्याप्तिद्वयज्ञानात्कालदेश-
योः साध्यं सिध्यदसति बाधके लाघवादेकमेव सिध्यतीत्यपि व-
दन्ति । पक्षतावच्छेदकेति । पक्षतावच्छेदककालाद्यवच्छिन्नमित्य-
र्थः । किन्तु व्याप्तीति । न च स्मरणात्मकपरामर्शस्थले तदस-
म्भवः, तत्र व्याप्तिविशिष्टानुभवस्य संस्कारद्वारा परामर्शहेतुत्वात्

रित्येवं व्याप्तौ धूमकालीनवन्हिसंयोगेनैव साध्यस्य वन्हेः प्रविष्टत्वा-
त् तादृशसम्बन्धेन पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिः सम्बन्धविधयैव
धूमकालीनत्वं वन्हेरवगाहते निरुक्तसम्बन्धेन वन्हेः साध्यतालाभा-
र्थमेव यदायत्रेत्युभयोर्मूलेऽभिधानादिति भावः । मतान्तरं दर्शयति
यदा यत्रेत्यादि । यदा धूमस्तदा वन्हिर्यत्र धूमस्तत्र वन्हिरित्येवं
व्याप्तिद्वयज्ञानाज्जायमानायां पर्वतो धूमकालश्च वन्हिमानित्यनुमितौ
पर्वते धूमकाले चैक एव वन्हिर्भासत एवेत्यर्थः । वस्तुगत्या धूम-
कालीनस्यैव वन्हेः पर्वते भानेपि अपेक्षितस्य धूमकालीनत्वेन वन्हि-
ज्ञानस्यासम्पादनाद्वदन्तीत्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकोपलक्षिते पक्षे सा-
ध्यसिद्धावपि धूमकालीनत्वेन वन्हेः सिद्ध्ययोगात् व्याचष्टे पक्षतेति ।
कालादीत्यादिना देशोपग्रहः । एतावताप्याचार्यसम्मतं धूमादका-
लवृत्तित्वेन वन्ह्याद्यवगाहित्वं नानुमितेः सम्पादितम् । धूमकालस्य
पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छेद्यत्वस्यानुमितौ भानसम्भवेपि धूमस-
मानकालीनत्वभानासम्भवाद्धूमासमानकालीनवन्हेर्बाधाद्यवतारद-
शायामेव धूमसमानकालत्वेन वन्ह्याद्यनुमानं द्रष्टव्यमिति नव्याः ।

च परामर्शस्य संस्कारो व्यापारः, परामर्शस्य च चरमकारणत्वेन संस्कारोत्पादनसमयेऽनुमित्युत्पादनात् । नापि

———

फलाजनकव्यापारस्य फलजनकव्यापारजनकत्वे विरोधाभावात् । न च विशिष्टपरामर्शत्वेन न कारणत्वं व्याप्तिज्ञानत्वेन च न तद्विशिष्टस्मृतिहेतुत्वं न वा विशिष्टस्मृतित्वेनानुमितिहेतुत्वमिति वाच्यम् । व्याप्तिविषयकज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यां विशिष्टविषयकतत्त्वा-

———

तदसम्भवः व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासम्भवः । ननु फलाजनकस्य तदीयव्यापाराजनकत्वनियमादनुमित्यजनकस्य संस्कारादेः कथं तद्व्यापारीभूतपरामर्शजनकत्वमत आह फलाजनकेति । विरोधाभावादिति । घटाद्यजनकस्यापि कपालादिकर्मणः तद्व्यापारीभूतकपालसंयोगादिजनकत्वादुक्तव्याप्तेर्व्यभिचारादिति भावः । न चेति।वाच्यमित्यग्रेन्वयः । न करणत्वं नानुमितिकरणत्वम् । तथा च व्यापारजनकतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव करणत्वात् स्मरणात्मकपरामर्शजनकतावच्छेदकेन व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैवानुमितावहेतुत्वात्स्मृत्यात्मकपरामर्शस्थले व्याप्तिविशिष्टानुभवस्यानुमितिकरणत्वासम्भवादिति भावः । ननु व्यापारीभूतस्मरणात्मकपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वात्तज्जनकतावच्छेदकीभूतेन व्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह व्याप्तिज्ञानत्वेन चेति । ज्ञानोपरमेपि व्याप्तिविशिष्टविषयोपधानेनेच्छाकृत्योः साक्षात्कारात् व्याप्तिविषयकत्वेनैव व्याप्तिविशिष्टज्ञानं प्रति हेतुत्वात् । न चानुमितावपि तादृूप्येणैव करणत्वम्, इच्छादावप्यतिप्रसक्तत्वादिति भावः। स्वनिष्ठकरणजन्यतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव व्यापारत्वात् पूर्वोत्पन्नव्याप्तिविशिष्टस्मृतित्वेनानुमितावजनकत्वात् स्मरणात्मकपरामर्शस्य न व्याप्तिविशिष्टानुभवव्यापारत्वसम्भव इत्याशयेनाह न वेति । उक्तनियमयोरप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य दूषयति व्याप्तिविष-

भ्यां वा हेतुहेतुमद्भावेऽपि व्यापारव्यापारिभावाविरोधात् । न हि द्वारद्वारिणोः फलजनकत्वं येन रूपेण तेन रूपेण तयोर्मिथो हेतुहेतुमद्भावेऽपि नियमः, मानाभावात् इन्द्रियतत्संयोगपदज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिषु प्रत्यक्षशाब्दादिकरणव्यापारेषु व्यभिचाराच्च । न चैवं धारावहनस्थले पूर्वपूर्वेषां विशेषणज्ञानानामुत्तरोत्तरतद्द्वारा शिष्टप्रत्यक्षं प्रति करणत्वापत्तिः, यं जनयित्वैव यस्य यज्ज-

---

यकेत्यादि । एकधर्मिकव्याप्तिज्ञानात् अन्यधर्मिकव्याप्तिस्मरणानुत्पत्त्या धर्मिनिवेशस्यावश्यकत्वे व्याप्तिज्ञानत्वव्याप्तिस्मृतित्वाभ्यां कार्यकारणभावे मानाभावादाह विशिष्टविषयकेति । धूमादिधर्मिकव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वतद्धर्मिकव्याप्त्यादिस्मृतित्वाभ्यां चेत्यर्थः । व्यापारेति । स्मरणात्मकपरामर्शतज्जनकव्याप्यवत्त्वानुभवयोरनुमितौ व्यापारव्यापारिभावेपि विरोधाभावादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वं स्पष्टयति न हीति । तयोर्व्यापारव्यापारिणोः । ननूक्तनियमे बाधकाभाव एव मानमत आह इन्द्रियेति । चक्षुःसंयोगाद्यात्मकव्यापारं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुभूतस्य चक्षुरादेस्तज्जनकतानवच्छेदकीभूतचक्षुष्ट्वादिना चाक्षुषाद्यात्मकफलं प्रति करणत्वात् संयोगत्वेन चक्षुरादिकरणजन्यस्य चक्षुःसंयोगादेस्तज्जन्यतानवच्छेदकीभूतेन चक्षुःसंयोगत्वादिना चाक्षुषाद्यात्मकफलं प्रति कारणत्वात् । एवं पदार्थोपस्थित्यादिव्यापारं प्रति सम्बन्धिज्ञानत्वेन हेतोः पदज्ञानस्य तज्जनकतानवच्छेदकीभूतपदज्ञानत्वेन शाब्दात्मकफलं प्रति करणत्वात् सम्बन्धिस्मृतित्वेन पदज्ञानात्मककरणजन्यायाः पदार्थोपस्थित्यादेस्तज्जन्यतानवच्छेदकीभूतपदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन शाब्दात्मकफलं प्रति व्यापारत्वाच्च उक्तव्याप्तौ व्यभिचार एव बाधक इत्यर्थः । एवम् उक्तनियमासत्त्वं । द्वारेति । उत्तरोत्तरविशेषणधीद्वारेत्यर्थः । अस्माकं तु प्रथमधीजन्यतावच्छेदकीभूतेन विशिष्टज्ञानत्वेन तृतीयज्ञानं प्रति मध्यमस्याहेतुत्वान्न तस्य तत्र तद्व्यापारत्वमतस्तद्द्वारा प्रथमस्य न तृतीये करणत्वमिति भावः । यमिति । यद्धर्मावच्छिन्नं जनयित्वैव

तर्कः, व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तस्य तदजन्यत्वादिति ॥

नकत्वं तस्यैव तत्र व्यापारत्वात् । यत्तु तथानियमेऽपि न क्षतिः विशिष्टस्मृतेरपि व्याप्तिविशिष्टज्ञानतया विशेषणव्याप्तिविषयकेण पूर्वानुभवेन संस्कारेण वा जननाद्व्याप्तिविषयत्वेनैव करणत्वादिति । तन्न । जन्यत्वविशेषितेन संशयसाधारणेन व्याप्तिविशिष्ट-

---

यद्धर्मावच्छिन्नस्य फलतावच्छेदकीभूतयद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव तादृशफले तदवच्छिन्नस्य व्यापारत्वादित्यर्थः । तेन प्रथमज्ञानव्यक्तेर्द्वितीयव्यक्तिं जनयित्वैव तृतीयव्यक्त्युत्पादकत्वेऽपि न क्षतिः।न चैवं मन इवात्मापि जन्यज्ञानसामान्ये मनोयोगद्वारा करणं स्यात्, इष्टत्वात्।अत एवात्मानमात्मना वेत्तीत्यादौ आत्मनैव मया कृतमित्यादौ च करणे तृतीयापीति भावः । तथा नियमेपीति । व्यापारजनकतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव करणत्वं करणजन्यतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव व्यापारत्वमित्येवं नियमेपीत्यर्थः । विशिष्टेति । व्याप्यवत्तया पक्षस्मृतेरपीत्यर्थः । विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव संस्कारसमवायान्यतरसम्बन्धेन विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमभिप्रेत्याह पूर्वानुभवेनेति । संस्कारादिसाधारणसविषयकत्वेनैव समवायसम्बन्धेन लाघवाद्विशिष्टधीहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याह संस्कारेणेति । जननादिति । तथा च स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्यापारजनकतावच्छेदकेन व्याप्तिविषयकत्वेन पूर्वानुभवस्यानुमित्यात्मकफलजनकत्वान्न तस्य करणत्वहानिः । नन्वेवं व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं न स्यादत आह व्याप्तिविषयकत्वेनैवेति । तथा च तत्रेष्टापत्तिरिति भावः । एतावतापि करणजन्यतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव व्यापारत्वनियमो नोपपादित इत्याशयेनाह तन्नेति । व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वस्य नित्यवृत्तित्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् जन्यत्ववि-

ज्ञानत्वेन तज्जन्यत्वात्, नित्यसाधारणेन च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्षनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । यदि च विशिष्टव्याप्तेः प्रथममनुपस्थितावपि विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमिति रीत्या परामर्शादनुमितिस्तदा नियतपूर्वोपस्थितिकपदार्थोपस्थितेरेव करणत्वं वाच्यम् । यत्तु परामर्शजनकत्वेन तत्तद्विशेषणज्ञानानां करणत्वमिति । तन्न । अन्यम्प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव तथात्वग्रहेणान्यथासिद्धत्वात् । न च तत्र फलाननुगुणमन्यं प्रतीति

शिष्टेनेत्युक्तम् । अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतस्य निश्चयत्वस्याप्रवेशं स्फोरयन्नाह संशयसाधारणेति । तज्जन्यत्वात् विशेषणीभूतव्याप्तिविषयकधीजन्यत्वात् । करणजन्यतावच्छेदकीभूतस्य जन्यव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वस्याप्रवेशं सूचयितुमाह नित्यसाधारणेति । समवायिकारणस्थल एव नित्यस्येत्यादिव्याप्तेः सम्प्रदायसिद्धत्वात्तादृशनिश्चयवतोपीश्वरस्य हेत्वन्तरविलम्बादेवानुमित्यनुत्पत्तेरिति भावः । धूमव्यापकतावच्छेदकेन तद्भिन्नेन वा वन्हित्वेनावच्छिन्नस्य समानाधिकरणो धूम इत्याकारकस्य विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या उत्पन्नस्य व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यजनकत्वाद्व्याप्तिघटकीभूतप्रतिपदार्थमन्तर्भाव्य निश्चयत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वे वाऽतिगौरवाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शत्वेनैव स्वमतेऽनुमितिहेतुत्वमतो यदि चेत्युक्तम् । नियतेति । परामर्शपूर्वं नियतोपस्थितस्याभावत्वादेर्ज्ञानमेव करणमित्यर्थः । मिश्रमतं निरसितुमाह यत्त्विति । परामर्शजनकत्वेनेति । व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकविषयतानिरूपकपक्षधर्मतानिश्चयजनकत्वेनेत्यर्थः । तेन विशेष्ये विशेषणं विशिष्टे वैशिष्ट्यमित्युभयसाधारणपरामर्शत्वस्यासत्त्वेपि न क्षतिः । अन्यमित्यादि । फलादन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वा फलजनकत्वग्रहे, ताद्रूप्येण फलं प्रति अन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । तत्रान्यथासिद्धौ । वाक्यं निवेशनीयम् । तथा च परामर्शस्यानुमित्यात्मकफलानुगुणतया तत्पूर्ववर्त्तित्वग्रहेऽप्यनुमितौ न ताद्रूप्येणान्यथासिद्धिरिति भा-

वाच्यम्, गौरवात् । न चैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणं दृढत्वमपि दण्डे घटजनकतावच्छेदकं न स्यात्, इष्टत्वात् दण्डत्वेनैव तथात्वात् । क्वचिद्घटानुत्पादो भ्रमिरूपद्वारविरहात् क्षुद्रचक्रभ्रमिजननसमर्था-न्महाचक्रसमवहिताद्दण्डाद्घटानुत्पत्तौ तत्प्रयोजकताया आवश्यकत्वात् भ्रमिविशिष्टत्वेन च जनकत्वे चक्रादीनामपि पृथक्कारणत्वं न स्यात्, न स्याच्च घटार्थितया दण्डे निष्कम्पा प्रवृत्तिः, प्रथमं

वः । एवं फलाननुगुणं प्रतीत्यस्याप्रविष्टत्वे । इष्टत्वादिति । तर्हि किं दण्डस्य घटजनकत्वं निरवच्छिन्नमेव, तथात्वे चापसिद्धान्त इत्यत आह दण्डत्वेनैवेति । ननु भ्रम्यजनकादपि दण्डाद्घटोत्पत्तिः स्यादत आह क्वचिदिति । ननु भ्रमेरपि स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमपेक्ष्य दण्डस्यैव भ्रमिजनकत्वेन हेतुत्वं लाघवादुचितमत आह क्षुद्रेति । समर्थादित्यन्तेन कारणतावच्छेदकीभूतभ्रमिजनकत्वस्य महाचक्रेत्यादिना भ्रम्यनुपधायकत्वस्य सूचनम् । तत्प्रयोजकताया इति । भ्रम्यभावस्य प्रयोजकताया इत्यर्थः । ननु उपधायकतासम्बन्धेन भ्रमिविशिष्टदण्डत्वेनैव घटहेतुत्वात् कारणतावच्छेदकपूर्वसत्त्वस्यापि कार्योत्पादकत्वाच्च भ्रमेः स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं वाच्यमत आह भ्रमिविशिष्टत्वेनेति । भ्रमिविशिष्टत्वान्तर्भावेणेत्यर्थः । चक्रादीनामपीति । तेषामपि भ्रम्युपधायकत्वरूपेणैव घटहेतुत्वसम्भवे चक्रत्वादिना हेतुत्वं न स्यादित्यर्थः । ननु मास्तु चक्रत्वादिना हेतुत्वमतः किमायातमत आह न स्याच्चेति । निष्कम्पेत्युपलक्षणम् । घटार्थिप्रवृत्तिसामान्ये प्रत्येव घटजनकतावच्छेदकधर्मात्मकतत्स्वरूपयोग्यतानिश्चयस्योपादानधर्मिकस्यापेक्षणीयत्वात् । फलोपधायकत्वसन्देहस्थल एव कृष्यादौ सकम्पप्रवृत्तेरुपगमादिति ध्येयम् । ननु स्वर्णत्वपाषाणत्ववंशत्वकाष्ठत्वादिभिः साङ्कर्याद्दण्डत्वजात्या घटहेतुत्वासम्भवो यदि च घटजनकतावच्छेदकतया सिद्धं स्वर्णत्वादिव्यापकमेव दण्डत्वं स्वर्णद्व्यणुकादितश्च घटानुत्पादो भ्रमिरूपव्यापारविरहादेवेत्युच्यते, तदा नान्यवि-

भ्रमेरुपधानानिर्णयात् । अस्तु वा भ्रमिप्रयोजकोऽवयवसंयोगविशेषादिरेव तथा, प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाच्च । अन्यथा घटजनकत्वेनैव भ्रमिजनकतां किमिति न रोचयेः । अत एव सौवर्णवैणवादिदण्डेष्वनुगतदण्डत्वविरहेऽपि न क्षतिः । किञ्चैवं प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानजनकत्वेन शब्दादीनां शाब्दबोधं प्रति च त-

---

धानामेव दण्डानां द्रव्यत्वेन मूर्तत्वेन वा घटहेतुत्वसम्भवाद्दण्डत्वजातौ मानाभावः गगनमनःप्रभृतिभ्यो घटानुत्पादस्यापि भ्रम्यात्मकद्वारविरहादेव वक्तुं शक्यत्वादत आह अस्तु वेति । अत्र संयोगविशेषो न काठिनसंस्थानवत्त्वं वेगवद्वायुविशेषादपि चक्रभ्रमेरुत्पत्तेः, किं तु चक्रभ्रमिप्रयोजकतया सिद्धवैजात्यान्तरविशिष्टसंस्थानवत्त्वमेव तथा वाच्यम् । तथा च परम्परासम्बन्धेन तादृशसंस्थानवत्त्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य लाघवाद्विलक्षणैकत्ववत्ताया एव समवायेन जनकतावच्छेदकत्वमुचितम् । अत एव संस्थानगतवैजात्यस्य कर्मजत्वादिभिरभिघातत्वादिभिर्वा साङ्कर्येणासिद्धावपि न क्षतिरित्याशयेनाह आदिरिति । तथा घटजनकतावच्छेदकः । प्रथमेति । भ्रमिजनकत्वस्य तज्जनकतावच्छेदकवैजात्यधीग्राह्यत्वनियमादिति भावः । न च द्वित्रिसंवलितैरेव तृणादिभिः चक्रभ्रमिरुत्पाद्यते तेषामेकस्मादपि चक्रभ्रमेर्घटस्य चोत्पत्तिप्रसङ्गः तदीयैक्ये-कत्वे संस्थाने वा भ्रमिप्रयोजकवैजात्यसत्त्वादिति वाच्यम् । असंवलिततत्तत्संयोगव्यक्तीनामपि भ्रम्यादिप्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः । यद्यन्यथासिद्धिनिरूपकेणापि भ्रमिजनकत्वेन घटहेतुत्वं तदा भ्रमिहेतुत्वमपि घटजनकत्वरूपेणैव स्यात् तथा चान्योन्याश्रयापत्तिरित्यभिप्रेत्याह अन्यथेति । अत एवेत्यस्य स्वर्णत्वकाष्ठत्वादिभिः साङ्कर्यादिति शेषः । वैणवादीत्यादिना पाषाणदण्डस्योपग्रहः । ननु भ्रमेः फलानुगुणतया तज्जनकत्वेन घटहेतुत्वेपि घटस्य भ्रम्यननुगुणत्वात्तज्जनकत्वेन भ्रमिहेतुतायामन्यथासिद्धिरेव बाधिकेत्यत आह किं चेति । एवं परामर्शजनकत्वेन व्याप्त्यादिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे । शब्दादीनामिति । हेतुत्वप्रसङ्ग इत्यग्रेऽन्वयः । एवमग्रे-

ज्जनकाकाङ्क्षादिज्ञानजनकत्वेनानुमानसंस्कारतत्तद्विशेषणज्ञानादी-
नां कार्य्यान्तरं प्रति च तज्जनकतत्तत्पदार्थकारणानां तत्तत्प-
दार्थकारणत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गः । तज्जनकत्वेन हेतुत्वे तत्त्वेनैव
हेतुत्वं प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाल्लाघवाच्चेति चेत् । किमिदं
प्रकृते पाणिपिहितम् । इदं पुनरिहावधेयम् । विशिष्टविषयकत्वेन
कारणत्वे केवलविशेषणादिविषयत्वेन न हेतुत्वं तदवच्छिन्नका-

पि । तज्जनकेति । शाब्दधीजनकं यदाकाङ्क्षादिज्ञानं तज्जनकत्वेने-
त्यर्थः । तद्विशेषणेति । आकाङ्क्षादिनिविष्टविशेषणज्ञानादीनामित्य-
र्थः । कार्यान्तरं घटादि । तथा च घटादिजनको यः कपालादिस्त-
ज्जनकत्वेन कपालिकादीनामपि घटादिजनकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नि-
यतपूर्ववर्तितावच्छेदकस्यान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वेन कारणतावच्छे-
दकत्वनियमादिति भावः । शङ्कते तज्जनकत्वेनेति । आकाङ्क्षाज्ञाना-
दिजनकत्वेन शाब्दादिबोधहेतुत्वे आकाङ्क्षादिज्ञानत्वेनैव शाब्दादिहे-
तुत्वं युक्तमित्यर्थः । बहुशो व्यभिचारेण प्रथमोपस्थितत्वस्य वस्तु-
व्यवस्थापकत्वानियतत्वादाह आवश्यकत्वादिति । आकाङ्क्षाज्ञाना-
द्युत्पत्तिदशायां शाब्दबोधानुत्पत्त्या शाब्दबोधादिकं प्रति आकाङ्क्षा-
ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्यावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः । ननु स्वजन्याकाङ्क्षाज्ञा-
नादिसम्बन्धेनैव आकाङ्क्षादिजनकस्य शाब्दबोधादिजनकत्वान्ना-
काङ्क्षाज्ञानादेर्हेतुत्वमावश्यकमत आह लाघवाच्चेति । आकाङ्क्षा-
ज्ञानादिजनकत्वेन हेतुतामपेक्ष्य आकाङ्क्षाज्ञानत्वादिना हेतुतायाम-
वच्छेदकलाघवाच्चेत्यर्थः । इदं प्रथमोपस्थितत्वादि । प्रकृत इति । अ-
नुमितावपि परामर्शहेतुत्वेन जनकत्वे प्रथमोपस्थितत्वादित्युक्त्या
परामर्शत्वेनैव हेतुत्वौचित्यादिति भावः । व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं
खण्डयितुमाह इदं पुनरिति । विशिष्टविषयेति । व्याप्तिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वे तद्व्यापकीभूतेन व्याप्त्यादि-
ज्ञानत्वेन तत्र न हेतुत्वं तथा च सुतरां ताद्रूप्येण कारणत्वाभावो
हेतुत्वगर्भत्वात्तस्येति भावः । तदवच्छिन्नेति । यद्धर्मावच्छिन्नकार्य-

र्थजनकतावच्छेदकान्तराव्यापकरूपेणैव तदवच्छिन्नं प्रति जनकत्वात्।दर्शयिष्यते हि तथान्यथासिद्धत्वम्।अन्यथा घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालतत्संयोगादीनां जन्यत्वविशेषितेन शुद्धेन वा द्रव्यत्वगुणत्वादिना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति च विशेषणतावच्छेदक-

---

तानिरूपितकारणतायाः स्वभिन्नयदवच्छेदकं तदव्यापकरूपेणैव तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः। विजातीयरक्तत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकस्य पद्मरागत्वस्य व्यापकेनापि पृथिवीत्वेन रक्तत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वात्तदवच्छिन्नेत्युक्तम्। न चैवं व्याप्तिज्ञानजन्यतायाः धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वेन व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यपरामर्शजन्यतायाः पर्वतधर्मिकधूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वेनावच्छेदादेकधर्मावच्छिन्नं प्रति व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन चाहेतुत्वादाशङ्कैव निष्फलेति वाच्यम्। धूमधर्मिकव्याप्तिज्ञानत्वेन व्यापारीभूतपरामर्शप्रत्यासत्त्या अनुमितिकारणतायां पर्वतमहानसादिप्रत्येकधर्मिकधूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वात्।अन्यथा पक्षभेदेन परामर्शस्याननुगतत्वात्पर्वतमहानसादिप्रत्येकधर्मिकधूमलिङ्गकवन्हिव्याप्यवत्तापरामर्शप्रत्यासत्त्या धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमधर्मिकवन्हिव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽन्यपक्षकताहशानुमितौ व्यभिचारादिति भावः। उक्तक्रमेणाहेतुत्वे बीजमाह दर्शयिष्यते इति। तथा तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकान्तरव्यापकधर्मेण नित्यस्येत्यादिव्याप्तिमङ्गीकृत्याह जन्यत्वविशिष्टेनेति। अन्यथा मनःप्रभृतिद्रव्यात्तदीयपरिमाणादिगुणाच्च घटादेरवश्यंभावापत्तेरिति भावः। तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्याह शुद्धेन वेति। गुणत्वादीत्यादिना मूर्तत्वसंयोगत्वादेः परिग्रहः। नन्वेतावता वरं द्रव्यत्वेन हेतुतायामवच्छेदकान्तरव्यापकरूपेणान्यथासिद्धिः कल्प्यतां ज्ञानहेतुनायां तु कुत इत्याह विशिष्टवैशिष्ट्येति। अथास्तु घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव घटादिज्ञानत्वेनापि हेतुर्न कोपि दोष इत्यत आह अनुमितीत्यादि। परामर्शस्याकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादीनां ज्ञानस्य च विषयीभूतो विशिष्टोऽविशिष्टो वा

विषयत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गात् अनुमितिशाब्दबोधचिकीर्षादिकं प्रति च परामर्शाकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिज्ञानविषयविशिष्टाविशिष्टतत्तत्पदार्थविषयत्वेन हेतुत्वे अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गाच्च। न चात्र करणान्तरासम्भवादगत्या परामर्शजनकज्ञानस्य तथात्वं कल्प्यते, चिकीर्षा प्रत्यपि कृतिसाध्यताज्ञानजनकज्ञानस्य तथात्वापत्तेः। तत्र मन एव करणमिति चेत्, इहापि तदेवास्तु। मनोऽसाधारणकरणकज्ञानत्वेन मानसत्वापत्तिरिति चेन्न, चिकीर्षादिसाधारणतत्करणकत्वस्यैव ज्ञानत्वविशेषितस्यापि तस्याप्रयोजकत्वात्। किं तर्हि मानसत्वे प्रयोजकमिति चेत्। किन्नाम प्रयोजकम्, कारणञ्चेन्न

तत्तत्पदार्थो धूमधूमत्वादिः तद्विषयकत्वेन यथाक्रममनुमित्यादौ हेतुत्वमित्यर्थः। तथा च एकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येवानन्तधर्मैरेकस्यानन्तहेतुत्वापत्त्याऽवश्यमवच्छेदकान्तरव्यापकरूपेणान्यथासिद्धिरास्थेयेति भावः। अत्र अनुमितौ। तथात्वं जनकतावच्छेदकान्तरव्यापकेनापि व्याप्त्यादिज्ञानत्वेन हेतुत्वम्। शाब्दज्ञाने च पदार्थोपस्थितिद्वारा ज्ञानत्वेनैव करणत्वसम्भवान्नाकाङ्क्षादिघटकतत्तत्पदार्थज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्तक्रमेणान्यथासिद्धेरिति भावः। तथात्वापत्तेः। कृत्यादिज्ञानत्वेन हेतुत्वापत्तेः। शङ्कते तत्रेति। चिकीर्षायामित्यर्थः। इहापीति। धूमलिङ्गकपर्वतधर्मिकवन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधपरामर्शप्रत्यासत्त्यानुमितिसामान्यं प्रत्येवात्मनःसंयोगप्रत्यासत्त्या वा मन एव करणमस्त्वित्यर्थः। शङ्कते मनोऽसाधारणेति। चाक्षुषादावपि मनःकरणत्वादसाधारणेति। मनस्त्वावच्छिन्नकरणतानिरूपितजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतावज्ज्ञानत्वेनेत्यर्थः। तत्करणत्वस्य मनोसाधारणत्वस्य। अप्रयोजकत्वादिति। मानसत्वाप्रयोजकत्वादित्यर्थः। पृच्छति किं तर्हीति। खण्डनादिशा निरस्यति किं नामेति। न किंचिदिति। मानसत्वजातेर्नित्यत्वेन तस्याः कारणासम्भवादिति भावः। तत् प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वादिति भावः। शङ्कते कारणाभेद इति। मानसानुमित्योः कारणाभेदे कथं तयोर्वैजात्यमि-

किञ्चित्, कार्य्यञ्चेत्तत्प्रत्यक्षम्, व्यापकञ्चेत्प्रमेयत्वादि, व्याप्यञ्चेत्तत्सामग्रीजन्यत्वादि, तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकञ्चेत्तत्सामग्री। कारणाभेदे कथं कार्य्यवैजात्यमिति चेत्। सामग्रीवैलक्षण्यात्। यथा मनःकरणकानामेव चिकीर्षासुखादीनां यथावाग्निकरणकानां पाकजानाम्। कथं तर्हि प्रमाणविभाग इति चेत्, करणविशेषकक्रियावैजात्यविशेषादिति विभाव्यताम्। अपरे तु व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन वा नानुमितिमात्रं प्रति हेतुता साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात, किन्तु पक्षज्ञानत्वेनाभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा। पक्षोऽपि धर्मिमात्रं पक्षताया अप्यननुगमात्। तत्तत्प-

———

त्यर्थः। यथेति। अत्राऽऽन्तरबाह्यभेदेन दृष्टान्तद्वैविध्यम्। पाकजानां रूपादीनाम्। कथं तर्हीति। प्रत्यक्षकरणस्यैव मनसोऽनुमितिकरणत्वे प्रत्यक्षानुमानयोः कथं विभिन्नप्रमाणत्वेन व्यवहार इत्यर्थः। धर्म्यभेदेऽपि विभिन्नजातीयप्रमाकरणताप्रयुक्तस्तादृशो व्यवहारो नानुपपन्न इत्याशयेनाह करणविशेषकेति। क्रियावैजात्यम् अनुमितित्वप्रत्यक्षत्वादि। अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव व्याप्तिज्ञानस्याभावज्ञानसामान्यप्रत्यासत्त्या करणत्वात् तस्य चानुमितित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकान्तराव्यापकत्वान्नोक्तक्रमेणान्यथासिद्धिरनुमितिसामान्ये विशिष्टपरामर्शत्वादिना हेतुत्वस्य व्यभिचारेणासम्भवादित्याशयेन मतान्तरं दर्शयति परे त्विति। धर्मित्वपर्यवसायिनोपि प्रत्यक्षत्वस्याभावत्वापेक्षया गुरुत्वादाह अभावज्ञानत्वेनेति। अतिलाघवादाह ज्ञानत्वेन वेति। न चैवं सत्त्वगुणत्वादिनाप्यनुमितिकरणत्वापत्तिस्तुल्यशरीरत्वेपि नियता, जनकगगनादिसाधारणतया तादृश्येणान्यथासिद्धेरिति भावः। पक्षताया अपीति। साध्यादिभेदेनेत्यनुषज्यते। नन्वेवमपि वन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वन्हिव्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं न स्यात् तादृशानुमितिजनकतावच्छेदकस्य वन्हिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्य व्यापकतया वन्हिव्याप्तिज्ञानत्वेऽन्यथासिद्धेरत आह तत्तत्पक्षतावच्छेदकेति। आवश्यकत्व इति। अन्य-

सनावच्छेदकविशिष्टवन्ह्यनुमितिं प्रति तत्ताद्विशिष्टे वन्हिव्याप्यव-
त्तापरामर्शत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वे वन्ह्यनुमितिमात्रं प्रत्यपि न
तादृशपरामर्शत्वेन हेतुता गौरवात्, किन्तु वन्हिव्याप्तिज्ञानत्वेन
लाघवात्। वस्तुतो वन्हिज्ञानत्वेनैव तथा अतिलाघवात्। एवं व-
न्ह्यभावानुमितिं प्रत्यपि। एतेनानुमित्यन्तरं व्याख्यातमिति वद-
न्ति। कृतं पल्लवितेनेति॥

थानुमितौ धर्मिनियमो न स्यादिति भावः। तादृशपरामर्शत्वेन व-
न्हिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वादिभेदेन वन्हिव्याप्तेरननुग-
तत्वादाह वस्तुत इति। तथात्वं हेतुत्वम्। अतिलाघवादिति। का-
र्यकारणयोस्तद्धेतुकत्वादिप्रवेशेन व्यभिचारवारणेपि वन्हिव्याप्ति-
ज्ञानत्वमपेक्ष्य वन्हिज्ञानहेतुतायामवच्छेदकलाघवादित्यर्थः। अत
एवाह एवमिति। प्रत्यपीति। वन्हिज्ञानत्वेनैव तथात्वमिति पूर्वेणा-
न्वयः। वन्ह्यभावज्ञानत्वमपेक्ष्य वन्हिज्ञानत्वस्य लघुत्वात्प्राचाम-
भावत्वस्याखण्डस्य विरहणाभावत्वमात्रस्य वन्हिज्ञानत्वापेक्षया गु-
रुत्वादिति भावः। व्याख्यातमिति। द्रव्यत्वाद्यनुमितावपि द्रव्य-
त्वादिज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु व्याप्तिज्ञानत्वेनेत्यर्थः॥

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यतर्कालङ्कारविरचिता
परामर्शदीधितिटीका समाप्ता॥

---

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकै सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्था.- मुद्रिता. स्तबका.

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स०	(वेदान्त)	२
(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स०	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेत.	(वेदान्तः)	४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः	(न्यायः)	५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १४

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसान्यायप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्कराविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १२

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्दपूर्णविराचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्त) २

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिन्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त)२

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्याय.) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्,द्वैताद्वैतदर्शनम्।श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजान्हव्याख्यव्याख्यायु०२

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिलय जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हारिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च । १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । ८

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ३

(३१) स्मृतिसारोद्धारः । विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । २

(३२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्य कृता । १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
बनारस सिटी